



એમને કે જેઓ પચાસના  
થઈ ગયા

— શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય

# એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા

: લેખક :

પં. શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય

પ્રકાશક

યુગ નિર્માણ યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ  
ગાયત્રી તપોભૂમિ, મથુરા.

ફોન (૦૫૬૫) ૨૫૩૦૧૨૮, ૨૫૩૦૩૯૯  
મો ૦૯૯૨૭૦૮૬૨૮૭, ૦૯૯૨૭૦૮૬૨૮૯  
ફેક્સ : (૦૫૬૫) ૨૫૩૦૨૦૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગાયત્રી જ્ઞાનપીઠ  
પાટીદાર સોસાયટી, જૂના વાડજ,  
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩  
ફોન : ૨૭૫૫૭૨૫૨

સુધારેલી આવૃત્તિ-૨૦૧૨ કિંમત રૂ. ૬.૦૦

## એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા

માનવજીવનને સુવિધા માટે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય છે- એક પૂર્વાર્ધ, બીજો ઉત્તરાર્ધ. જો સો વર્ષની ઉંમર ગણવામાં આવે તો પચાસ વર્ષ પૂર્વાર્ધનાં અને એકાવનથી સો વર્ષ ઉત્તરાર્ધનાં કહી શકાય.

મનીષિઓએ આ બે ખંડોનું બે કાર્યક્રમમાં વિભાજન કર્યું. પ્રથમ પચાસ વર્ષનો સમય સમાજના સહયોગ અને અનુદાનના આધાર પર તે પોતાની વ્યક્તિગત શક્તિઓ અને સુવિધાઓ વધારીને સુખોનો ઉપભોગ કરવામાં વિતાવે છે. ધન, માન, વિનોદ, પરિવાર વગેરે વૈભવ મેળવી વિભિન્ન પ્રકારના લાભ અને આનંદ મેળવે છે. ઉત્તરાર્ધમાં આ ઋણને, અનુદાનને ચૂકવે છે, જેથી તેને આ સંસારમાંથી ઋણી થઈને ન જવું પડે. આ જગતમાં ઈશ્વરની વિધિવ્યવસ્થા પૂર્ણ તથા નિયમબદ્ધ છે. જે લોકો ઋણ લઈને મરે છે તેમણે એ ઋણ આગળના જન્મમાં ચૂકવવું પડે છે. ૮૪ લાખ યોનિઓમાં એક મનુષ્યયોનિને બાદ કરતાં બાકીની બધી યોનિઓ ભોગ યોનિ છે. એમાં નવું વિચારપૂર્ણ કાર્ય કરવું સંભવ નથી. બુદ્ધિના અભાવમાં જે વિધાન એમની સાથે જોડાયેલું છે તે અનુસાર તેઓ પોતાની જિંદગીના દિવસો પૂરા કરે છે.

**મનુષ્યજીવન એટલા માટે નથી મળ્યું** - મનુષ્યજીવન સુખચેન માટે, મોજમજા કરવા માટે નથી. એની સાથે અનેક વ્યક્તિગત, પારિવારિક તથા સામાજિક જવાબદારીઓ અને કર્તવ્યો જોડાયેલાં છે. પ્રધાનમંત્રીને ઊંચો પગાર, ક્વાર્ટર, ગાડી, નોકર વગેરે અનેક પ્રકારની એવી સુવિધાઓ મળે છે, જે અન્ય સરકારી કર્મચારીઓને નથી મળતી, પરંતુ વિશેષ સુવિધાઓ સાથે સાથે પ્રધાનમંત્રી પર અનેક જવાબદારીઓ પણ હોય છે. જો તેઓ તે પૂરી ન કરે તો તેમને તાત્કાલિક પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવે છે અને આખા રાષ્ટ્રની ધૂણા અને તિરસ્કારનો ભોગ બને છે. લશ્કરના મોટા ઓફિસર જો તેમનું કર્તવ્યપાલન ન કરે તો તેમને કોર્ટ માર્શલ કરીને મોતને ઘાટ ઉતારવામાં આવે છે. મનુષ્યને બીજાં બધાં પ્રાણીઓ કરતાં વિશેષ સુવિધાઓ મળી છે, પરંતુ સાથે સાથે એટલાં જ

વધારે કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ પણ એના ખભા પર છે. સામાજિક વ્યવસ્થાને સમતોલ બનાવી રાખવી, બધા જીવોનાં સુખસુવિધાને અનુકૂળ વાતાવરણ બનાવવું, આસપાસની ગંદકી સાફ કરવી, પછાત લોકોને ઊંચા ઉઠાવવામાં સહાય કરવી, દુઃખીઓની સહાયતા કરવી જેવાં અનેક કર્તવ્યો એની ઉપર છે. જે બુદ્ધિ, પ્રતિભા અને મહત્તા તેને મળી છે તે ખાવા, પીવા, મોજ કરવા અને પોતાની સંકીર્ણ સ્વાર્થપરાયણતા પૂરી કરવા માટે નથી મળી. જો તમે ઉપલબ્ધિઓને આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનમાં, તૃષ્ણા તથા વાસનાઓમાં જ વેડફી નાંખો તો સૃષ્ટિ-સંતુલનનું જે કર્તવ્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું તે પૂરું નહીં થાય અને આ ઉપેક્ષાના દંડ સ્વરૂપે લશ્કરના અધિકારીને જેમ કોર્ટમાર્શલની સજા થાય છે એમ ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવાની સજા મળે છે. દરેક યોનિમાં વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટો અને અંભાવો સહન કરવાં પડે છે.

કેટલાંક પ્રાણીઓ એવાં છે કે જેમનો મનુષ્ય સાથે સંબંધ છે અને એના માટે જ આજીવન શ્રમ અને ત્યાગ કરતાં રહે છે. ગાય, બળદ, ભેંસ, બકરી, ઘોડો, ગધેડું, ઊંટ, કૂતરો વગેરે એવા જીવો છે કે જેમને મનુષ્ય માટે આજીવન કઠોર મહેનત કરવી પડે છે. આ એ લોકો છે, જેમણે પાછલા જન્મોમાં મનુષ્ય હોવાથી ઋણ તો અનેક પાસેથી લીધું, પરંતુ ચૂકવ્યું નહીં. કર્જ ચૂકવ્યા વિના છુટકારો મેળવવાની આ સૃષ્ટિમાં કોઈ સુવિધા નથી. મર્યા પછી પણ તે વસૂલ કરવામાં આવે છે. ગધેડા, ઘોડા, બળદ, ઊંટ વગેરેને પોતાનું કરજ ચૂકવવા માટે આખી જિંદગી વ્યતીત કરવી પડે છે. જો મનુષ્યજન્મમાં જ એણે એ ધ્યાન રાખ્યું હોત કે જે ઋણ હું લઈ રહ્યો છું એને ચૂકવવાનું પણ ધ્યાન રાખું તો તેને આ યોનિઓમાં જન્મવાનું અને આ પ્રકારે ઋણ ચૂકવવાનું કષ્ટ સહન ન કરવું પડત.

**ઋણમાંથી મુક્ત થાવ -** ઋણ કેવળ પૈસાનું જ નથી હોતું, પરંતુ શ્રમ, સહયોગ અને ભાવનાનું પણ હોય છે. બીજાં પ્રાણીઓ તો જન્મ પછી થોડાક સમયમાં સ્વાવલંબી થઈ જાય છે અને પોતાની જાતે

પોતાની શારીરિક તથા માનસિક જરૂરિયાતો પૂરી કરી લે છે, પરંતુ મનુષ્યનું બાળક ઘણા સમય સુધી સ્વાવલંબી તો નથી બનતું, પરંતુ બીજાઓની સહાયતા વિના જીવિત પણ નથી રહી શકતું. માતા એને દૂધ ન પિવડાવે, તેનાં મળમૂત્ર ન ધોવે, તેને સ્નાન ન કરાવે, તેને કપડાં ન પહેરાવે તો એનું જીવતા રહેવું શક્ય નથી. શરૂઆતમાં તો તે પડખું પણ નથી ફેરવી શકતો. તે પણ માતા જ બદલાવે છે. મોટો થઈને જ્યાં સુધી પોતે કમાવા ન લાગે ત્યાં સુધી એને પિતાની કમાણી અને માતાના રસોડા પર આધાર રાખવો પડે છે. ભોજન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, મનોરંજન, ઘરેણાં, ખર્ચ, ફી, ચોપડીઓ, દવાદારૂ બધું જ માતાપિતા પૂરું પાડે છે. શું બાળક એનું મૂલ્ય ચૂકવે છે ? ના, આ બધું વિના મૂલ્યે, સેવા અને સહાયતાના ઉપહાર રૂપે તેને મળે છે. શિક્ષકોએ ભણાવ્યું એની ફી જરૂર આપી, પરંતુ જે જ્ઞાન મેળવ્યું તે ફીથી હજારોગણી વધારે કિંમતનું છે. શબ્દોના ઉચ્ચારણથી લઈને અક્ષરો લખવાનું જે શુદ્ધ સ્વરૂપ આપણી સામે આવ્યું છે તેમાં હજારો વર્ષોની તથા લાખો વ્યક્તિઓની સૂઝબુજ અને શ્રમસાધના સામેલ છે. વળી સ્કૂલમાં અક્ષરો અને શબ્દો જ ભણાવવામાં નથી આવતા. ઈતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન વગેરે અનેક વિષયો ભણાવવામાં આવે છે. એ જ્ઞાનની શોધ કરીને વર્તમાન સ્વરૂપ સુધી પહોંચાડવામાં હજારો લોકોનો અનવરત શ્રમ સામેલ છે. એની કિંમત બે-ચાર રૂપિયાની સ્કૂલ ફીના રૂપમાં તો ન જ ચૂકવી શકાય. પુસ્તકો ભલે પૈસાથી ખરીદવામાં આવ્યાં હોય, પણ એ કિંમત તો કાગળ, છપામણી તથા મુદ્રક, પ્રકાશક અને વિકેતાના શ્રમની છે. પુસ્તકોમાં જે કાંઈ લખવામાં આવ્યું છે એ જ્ઞાન તથા જાણકારી માટે પોતાનું જીવન ખર્ચી નાખનારના અનંત ઉપકારનો ભોજ તો આપણી ઉપર રહેવાનો જ.

લગ્ન થયાં, ધર્મપત્ની આવી. એની સેવા, સહાયતા, સદ્ભાવના તથા આત્મસમર્પણની કિંમત શું રોટી-કપડાંના રૂપમાં ચૂકવાઈ જશે ? શરીરનિર્વાહની વ્યવસ્થા તો ફક્ત વ્યાજ જ છે, પત્નીનું આત્મદાન તો ઋણ સ્વરૂપે આપણા પર લદાયેલું જ રહેશે. વેપાર કર્યો, લાભ થયો, પરંતુ એ લાભ તો ગ્રાહકોના સહકારથી જ મળ્યો. જો તેઓ અસહયોગ

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૪

કરત, તમારી દુકાને ખરીદવા ન આવત તો લાભ ક્યાંથી થાત? નોકરીમાં પ્રમોશન મળ્યું, પગાર વધ્યો તો તેમાં ઓફિસરો, સાથીઓ અને જેમણે આપણી સેવાનો સ્વીકાર કર્યો એ બધાનો પણ સહયોગ છે. જો તેઓ બધા નારાજ થઈ ગયા હોત, તો પગાર વધવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ નોકરી ટકાવી રાખવી પણ મુશ્કેલ થઈ જાત. માંદગી સમયે જે ડોક્ટરોએ ઉપચાર કર્યો અને મૃત્યુના ખતરાને પણ ટાળી દીધો એમના ઉપકારનું મૂલ્ય દવાની કિંમત વગેરેથી નથી ચૂકવી શકાતું. તે તો દવા બનાવવામાં વપરાયેલ સામાન તથા દવા બનાવવા અને વેચનારાની મહેનતની કિંમત છે. જે પ્રયત્નો અને અભ્યાસ દ્વારા ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું નિર્માણ થયું, ઔષધિઓમાં વપરાતા પદાર્થોમાં વનસ્પતિઓના ગુણદોષની શોધ થઈ અને સંપૂર્ણ ચિકિત્સા પદ્ધતિનું માળખું તૈયાર કર્યું એમાં લાગેલા અનેક શોધકોના સંશોધનનું મૂલ્ય કોણ ચૂકવશે?

આ બધા ઉપકાર જ છે. જેટલાં પણ સુખસુવિધાનાં સાધનો આપણને મળ્યાં છે એમાંથી એક એકને બનાવવા માટે ચિરકાળથી અગણિત લોકોએ શ્રમ કર્યો છે અને હજુ પણ લાખો-કરોડો લોકોનો શ્રમ લાગી રહ્યો છે. જો આવું ન થાય તો એકલો મનુષ્ય બધાં સાધન-સુવિધાઓથી વંચિત રહીને વન્ય પશુઓની જેમ ગમે તેમ જિંદગીના દિવસો પૂરા કરતો હોત.

**અગણિત વ્યક્તિઓના અગણિત ઉપકાર-** પોતાના ઉપયોગમાં આવતી એક નાનકડી વસ્તુ લો અને જુઓ કે એને હાલના સ્વરૂપે પહોંચાડવામાં કેટલા લોકોનો શ્રમ લાગેલો છે. એક નાના અમથા રૂમાલને લો. તે ક્યાંથી આવ્યો, કેવી રીતે બન્યો એની પર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરો. ખેડૂતે ખેતરમાં કપાસ વાવ્યો, એમાંથી રૂ પેદા થયું. સૂતર કાંત્યું, કાપડ વણ્યું, દુકાન પર લાવ્યા, તમે ખરીદ્યો. સામાન્ય પણે આપણને એમ લાગે કે આટલા લોકોનો શ્રમ સહયોગ એમાં લાગેલો છે, પરંતુ ઝીણવટથી જોવામાં આવે તો આ નાની એવી પ્રક્રિયામાં અગણિત લોકોના જ્ઞાન, શ્રમ-સહયોગ, સંશોધન અને સદ્ભાવ સામેલ થયેલાં જોવા મળશે. ખેડૂતે જે હળથી ખેતર ખેડ્યું એને બનાવવા માટે સુથાર

અને લુહારનો શ્રમ લાગ્યો હશે. જે લોખંડ એમાં વપરાયું છે તે લોખંડને ખાણમાંથી કાઢ્યું, ઓગાળ્યું, ઢાળ્યું, શુદ્ધ બનાવ્યું, એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ ગયા. ખાણમાંથી લોખંડ કાઢવા માટે, સાફ કરવા માટે મોટાં મોટાં મશીનો બનાવવા અનેક કારીગરો, એન્જિનિયરોનો શ્રમ સહયોગ મળ્યો. એન્જિનિયરોએ તે વિશે પુસ્તકોમાં વાંચ્યું હશે. તે પુસ્તક પ્રેસમાં છપાયું હશે. પ્રેસ અને કાગળ બનાવવામાં પાછો અનેક લોકોનાં શ્રમ અને જ્ઞાન લાગ્યાં હશે. પુસ્તકો, મશીનો વગેરે અહીંથી તહીં લાવવા લઈ જવા માટે રેલવે, ટ્રક વગેરે વાહનોનો ઉપયોગ થયો. આ વાહનોમાં નાના મોટા અનેક સ્પેરપાર્ટ લાગ્યા છે તેમને બનાવવા, ઉપયોગ કરવા ઘણા લોકોએ ઘણું બધું કરવું પડ્યું હશે. આટલી લાંબી યાદી તો એકલા હળ માટે જ થઈ છે. એ રૂમાલ બનાવવા હળ ઉપરાંત રૂ ઉત્પન્ન થવાથી લઈને કપડું બનવા તથા ખરીદવા સુધી જે જે કામ થયાં છે એ બધાની આવી જ યાદી બનાવવામાં આવે તો ખબર પડશે કે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપે કરોડો લોકોનો સહયોગ કોઈ ને કોઈ રૂપે રૂમાલ બનાવવામાં મળ્યો છે. રૂમાલ જેવી ઘણી વસ્તુઓ આપણા દૈનિક ઉપયોગમાં આવે છે. સાબુ, અરીસો, કાંસકો, તેલ, ટુથપેસ્ટ, રૂ, દીવાસળી જેવી નાની નાની ચીજો બનાવવામાં સમાજના અનેક લોકો સહયોગી બન્યા છે. એ પછી જીવનની બધી જ આવશ્યકતાઓ સંબંધી વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓના સહયોગ વિશે વિચાર કરવામાં આવે તો સ્પષ્ટ થશે કે સંસારના મનુષ્યોનો જ નહીં, પરંતુ પશુપક્ષીઓ તથા વૃક્ષોનો પણ અસાધારણ ઉપકાર જોડાયેલો છે.

તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યની બુદ્ધિમતા અને પ્રગતિનો આધાર એના પર છે કે તેને બીજાઓનો કેટલો વધારે સહયોગ મળ્યો. આગ્રા જિલ્લાના ખંદોલી ગામમાંથી એક નાના બાળકને વરુ ઉઠાવી ગયું અને એને મારી નાંખવાના બદલે એનું પાલન કર્યું. શિકારીઓએ જ્યારે વરુને મારી નાખીને આઠ વર્ષના એ બાળકને છોડાવ્યો ત્યારે એની બોલવાની, ખાવાની, ચાલવાની વગેરે બધી ટેવો વરુ જેવી હતી. એ બાળકને લખનૌ મેડિકલ કોલેજમાં રાખવામાં આવ્યો. એનું નામ રામુ હતું. એને મનુષ્યની

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૬

જેમ રહેવાનું, ખાવાનું શિક્ષણ આઠ વર્ષ સુધી આપવામાં આવ્યું, પરંતુ તે પોતાના જંગલી સંસ્કાર છોડી શક્યો નહીં. આના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જો મનુષ્યે બીજાઓના સહયોગથી વંચિત રહેવું પડે તો તે વન્ય પશુઓથી પણ ઊતરતો, અશક્ત તથા અસમર્થ જ રહે. એની બુદ્ધિમત્તાનો વિકાસ તો સહયોગ-પ્રવૃત્તિને કારણે જ થયો છે. એકબીજા સાથે હબીમળીને રહેવાથી અને એકબીજાની સેવા-સહાયતા કરવાથી જ મનુષ્યની અત્યાર સુધીની બધી પ્રગતિ થઈ શકી છે.

સહયોગથી પ્રગતિ પામેલ મનુષ્ય ડગલે ને પગલે બીજાઓનો ઉપકારી બને છે. જે જેટલો સુખી, સમૃદ્ધ અને પ્રસન્ન છે તેણે સમજવું જોઈએ કે તેને બીજાઓના ઉપકારનો એટલો જ વધારે લાભ મળ્યો છે. જેને જેટલો ઓછો સહયોગ મળે છે તે એટલો જ નિરાશ, ચિંતિત, દુઃખી, અસફળ અને અસ્વસ્થ જોવા મળે છે. જેનાં પરિવારજનો અસહયોગ રાખતાં હોય, પત્નીના વિરોધ, પુત્રોની અવજ્ઞા અને ભાઈઓના દ્વેષ વચ્ચે ઘરમાં રહીને પણ તેને શું સુખ મળશે? જેનાં સ્વજન-સંબંધી સ્નેહની વર્ષા કરે છે તેને આર્થિક કે શારીરિક મુશ્કેલીઓ રહેવા છતાં જીવન ભારરૂપ નથી લાગતું. પ્રેમના આનંદનાં વખાણ કરતાં થાકતો નથી. શાસ્ત્રોમાં પ્રેમને જ પરમેશ્વરનું રૂપ ગણવામાં આવ્યું છે. આ પ્રેમ પરસ્પર સહયોગનું, શારીરિક અને માનસિક સમીપતાનું જ બીજું નામ છે. જે જેને પ્રેમ કરે છે તેણે તેના ઉપકાર અને સહયોગની વાત નિરંતર વિચારતા રહેવી પડે છે. આ ભાવ જેમ પ્રેમીને લાભકારી છે તેમ પ્રેમ કરનારને પણ નુકસાન પહોંચાડતો નથી.

જેણે આ સંસારમાં જેટલું સુખ મેળવ્યું છે એને બીજાઓનો એટલો જ સહયોગ મળ્યો છે. એ સાચું છે કે સહયોગ મેળવવા માટે આપણામાં પાત્રતા હોવી જોઈએ. નહીંતર કુપાત્રતાથી નારાજ થઈને ઉદાર વ્યક્તિ પણ અનુદાર અને સહયોગી પણ દ્વેષી બની જશે. પાત્રતા એકલી અપૂર્ણ છે. સામેવાળાનો સદ્ભાવ પણ તેમાં સામેલ હોવો જોઈએ. આપણે જેટલી પ્રગતિ કરી શકીએ છીએ એના પાયામાં કોનો કેટલો સહયોગ મળ્યો છે તેનો ઉદાર દષ્ટિકોણથી વિચાર કરીએ તો એ ખાતરી થશે કે



અનેક વ્યક્તિઓની વિભિન્ન પ્રકારની સજ્જનતા, સદ્ભાવના અને ઉદારતાના ફળ સ્વરૂપે જ આપણને વધુ સુખી અને સંતુષ્ટ બનવાનો અવસર મળ્યો છે.

**ઉત્તરાર્ધનો શ્રેષ્ઠતામાં સદુપયોગ** - જીવનના પૂર્વાર્ધમાં મોટે ભાગે વ્યક્તિગત સફળતાઓ અને સુખ ઉપભોગનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. વિદ્યા મેળવવાથી લઈને લગ્ન થવા સુધી, ધન કમાવાથી લઈને સંતાનસુખ સુધીની જેટલી પણ ઉપલબ્ધિઓ છે તે સામાન્ય રીતે આ પૂર્વાર્ધમાં વધારે પ્રમાણમાં મળી જાય છે. એટલે સહયોગીઓનું ઋણ પણ વધારેમાં વધારે ચડે છે. આ ઉપકારોનું ઋણ ચૂકવવા માટે જીવનના ઉત્તરાર્ધને નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે. અત્યાર સુધી લોકોનો ઉપકાર વધારે મેળવ્યો હતો, પણ એનો બદલો ઓછો ચૂકવ્યો હતો. હવે ઉત્તરાર્ધમાં એવો ક્રમ બનાવવાનો છે કે ઉપકાર વધારે કરવામાં આવે અને ઓછો લેવામાં આવે. હિસાબ તો જ બરાબર થશે. નહીંતર જીવનના અંત સુધી બીજાઓની ઉદારતાનો લાભ જ લેતા રહીએ અને બદલો ન ચૂકવીએ તો ઋણ એટલું બધું વધી જશે કે શરીર છોડતી વખતે એનો ભાર અસહ્ય લાગશે.

સૃષ્ટિનાં બધાં પ્રાણીઓ કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ માનવજીવન ઈશ્વરે આપણને એટલા માટે આપ્યું છે કે એની સાથે મળેલાં અગણિત શ્રેષ્ઠ સામર્થ્યોનો એવી રીતે ઉપયોગ કરે કે જેનાથી સંસારને વધુને વધુ સુખી, શાંતિમય, શ્રેષ્ઠ તથા સુંદર બનાવવાના ઈશ્વરીય પ્રયોજનમાં સહાયતા મળે. જો એવું ન હોય તો તે મનુષ્યને જ આવા દિવ્ય જીવનનો લાભ શા માટે આપે? બીજાં પ્રાણીઓને આ લાભથી કેમ વંચિત રાખ્યાં? કોઈને સારી તો કોઈને ખરાબ પરિસ્થિતિઓવાળું શરીર આપવામાં પહેલી નજરે તો ઈશ્વરનો પક્ષપાત લાગે છે, પરંતુ ખરી વાત એ છે કે આવું એમણે વિશેષ પ્રયોજન માટે જ કર્યું છે. એમણે આશા રાખી છે કે માનવ આ વધારાની વિશેષતાઓનો સૃષ્ટિ-સંતુલનની વ્યવસ્થામાં સદુપયોગ કરશે, પરંતુ જ્યારે મનુષ્ય એ નિર્ધારિત કર્તવ્ય તરફથી મોં ફેરવી લે છે અને બીજાઓ પાસેથી વધુમાં વધુ સહયોગ મેળવીને વ્યક્તિગત લાભ

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૮.

જ મેળવે છે ત્યારે ભગવાન નિરાશ થાય છે. એમની દૃષ્ટિએ મનુષ્ય કર્તવ્યવિમુખ થવાના પાપનો અપરાધી બને છે.

સ્વાર્થી જીવન વિતાવવું તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એક અપરાધ છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ તે કરજ લેવા અને દેવાદાર થવા જેવું અનૈતિક કાર્ય છે. બંને દૃષ્ટિએ જે માણસ અપરાધી બને છે તે પછી મનુષ્યનો જન્મ નહીં મેળવી શકે. તેને નિકૃષ્ટ કષ્ટદાયક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડશે. કાયદાનો ભંગ કરનાર અને બીજાઓ સાથે અન્યાય કરનાર અપરાધીને અદાલતમાં દંડ થાય છે અને તેને જેલની કઠોર યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે. એજ રીતે જે લોકોએ આખું જીવન સ્વાર્થમાં જ વિતાવ્યું હોય તેઓ મનુષ્યજીવન છોડતાં જ જીવજંતુઓ જેવી યોનિઓમાં જતા રહે છે અને અભાવગ્રસ્ત કષ્ટસાધ્ય જીવન જીવે છે. ગધેડાં, ઘોડા, ઊંટ, બળદ, કૂતરાં વગેરે બનીને એમનું ઋણ ચૂકવે છે કે જેમનો સહયોગ તો ખૂબ લીધો હતો, પરંતુ બદલો ચૂકવવામાં આનાકાની કરી હતી. મનુષ્ય કર્મ કરવા માટે સ્વતંત્ર છે. એટલે ઋણ લેવામાં ચતુરાઈ અને બદલો ચૂકવવામાં આનાકાની કરવામાં પણ તે સ્વતંત્ર છે, પરંતુ આ કુટિલતાના દંડમાંથી તે બચી શકતો નથી. ભગવાનની આ સુવ્યવસ્થિત સૃષ્ટિમાં ન્યાયની, કર્મફળની પૂરતી વ્યવસ્થા રાખેલી છે. અહીં કોઈ ચાલાક છેતરપિંડી દ્વારા મનમાની નથી કરી શકતો. આજનાં દુષ્કર્મોનું ફળ કાલે તો એને ભોગવવું જ પડે છે. આજે આપણો વારો છે ત્યારે સ્વાર્થીપણાને બુદ્ધિમાની ગણવામાં આવે છે, પરંતુ કાલે જ્યારે ન્યાયનું પલ્લું ભારે થશે અને આપણે નરકની યાતનાઓ ભોગવવા માટે વિવશ થવું પડશે ત્યારે આજે જેનો ચતુરતા સમજી ગર્વ લઈએ છીએ તે કાલે પહેલા નંબરની મૂર્ખામી લાગશે.

**શ્રેષ્ઠ પરંપરાનું પાલન કરો -** આવી દુઃખદ સ્થિતિમાંથી માનવને બચાવવા માટે શાસ્ત્રકારોએ માનવના જીવનક્રમનું વિભાજન એવી સુંદર રીતે કર્યું છે કે મનુષ્યજીવનનો આનંદ પણ પરિપૂર્ણ માત્રામાં મળતો રહે અને ઈશ્વરીય પ્રયોજનની ઉપેક્ષા કરીને ઋણના ભારથી લદાઈને ભવિષ્યને અંધારમય બનાવવાનો અવસર પણ ન આવે. આ

વ્યવસ્થા પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધના વિશેષ કાર્યક્રમ રૂપે આપણી સમક્ષ આવે છે. ચાર આશ્રમોમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમ જનસહયોગનો લાભ લઈ વધુ શક્તિશાળી બનવા અને ઉપલબ્ધિઓનો ભૌતિક આનંદ લેવા માટે છે. જોકે આમાં પણ સાથેસાથે પ્રતિ-ઉપકાર કરતા રહેવાનું વિધાન છે, પરંતુ ઉત્તરાર્ધને તો ઋણ ચૂકવવાના પરમાર્થ કાર્યમાં લગાવવો આવશ્યક ગણ્યો છે. જો સો વર્ષની ઉંમર ગણીએ તો પચાસ વર્ષ પછી ઉત્તરાર્ધ શરૂ થઈ જાય. જોકે આજકાલ સો વર્ષ કોઈ વિરલા જ જીવે છે. મોટે ભાગે સિત્તેર-એસી સુધી પણ ઘણા ઓછા લોકો પહોંચે છે. આ રીતે તો ઉત્તરાર્ધ એનાથી પણ વહેલો, ચાલીસ વર્ષે શરૂ થઈ જવો જોઈએ, પરંતુ પૂર્વકાલીન વ્યવસ્થાને આપણા લાભની દૃષ્ટિએ યોગ્ય માનીએ તો પણ પચાસ વર્ષ પછીનું જીવન ઋણ ચૂકવવા માટે છે. આ સમયગાળામાં વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આવે છે. એમની ઉપયોગિતા પણ એવી જ છે કે જેવી રીતે જીવનના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની, લગ્ન કરવાની અને પૈસા કમાવાની છે.

આપણે જોઈએ છે કે જેઓ ભણતા નથી, ગૃહસ્થી બરાબર ચલાવતા નથી અથવા કમાણી કરી શકતા નથી તેમની તરફ લોકો ઘૃણા કરે છે અને તેમને અસફળ માને છે, પરંતુ આશ્ચર્ય એ છે કે ઉત્તરાર્ધ માટે જે જીવનક્રમ બનાવ્યો છે એની ઉપેક્ષા કરનારને ઘૃણા અને તિરસ્કારથી નથી જોતા. ખરેખર એવું થવું જોઈએ કે જેવી રીતે સ્કૂલે ન જતા વિદ્યાર્થીને બધા ધમકાવે છે, ન કમાતા ગૃહસ્થના આવારાપણાની લોકો ટીકા કરે છે એવી રીતે પચાસ વર્ષના થઈ જવા છતાં વાનપ્રસ્થ ધારણ કરીને સમાજનું ઋણ ચૂકવવામાં જેઓ પ્રમાદ કરે છે એમની પણ બધે નિંદા અને ટીકા થવી જોઈએ. સાધન હોવા છતાં પણ જેઓ ઋણ ચૂકવતા નથી, માત્ર કરજ લઈને ભાગવાની નીતિ રાખે છે તેવી અનૈતિકતા અપનાવનાર વ્યક્તિ લોકોની નજરોમાંથી ઊતરી જાય છે, એવી જ રીતે પચાસ વર્ષના થવા છતાં પણ સેવાધર્મને અપનાવવાના વાનપ્રસ્થના કર્તવ્યને જેઓ નથી નિભાવતા તેમને લોકનિંદા, સામૂહિક ઘૃણા અને સામાજિક તિરસ્કારને લાયક ગણવા જોઈએ. આવા લોકોને સામાજિક

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૧૦

અપરાધી જાહેર કરીને તેમનો તિરસ્કારપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. જ્ઞાતિપંચો જ્ઞાતિના નિયમો તોડનારને જ્ઞાતિ બહાર મૂકવાનો દંડ કરે છે. એ જ પ્રમાણે એવા લોકોને પણ દંડ મળવો જોઈએ કે જેઓ ગૃહસ્થના ભારમાંથી મુક્ત થવા છતાં પણ વાસના તથા તૃષ્ણાના સડેલા કીચડમાં કીડા બની રહેવાનું પસંદ કરે છે.

**જીવનનું સમુચિત વિભાજન** - ભારતીય ધર્મમાં આશ્રમ વ્યવસ્થાનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. જીવનને ચાર ભાગમાં ખૂબ સમજીવિચારીને દૂરદર્શિતાપૂર્ણ સૂઝબુજ સાથે વિભાજન કર્યું છે. જીવનનો પ્રથમ ચોથો ભાગ જો વિદ્યાપ્રાપ્તિ, સ્વાસ્થ્ય સંવર્ધન, અનુભવ સંચય તથા સદ્ગુણોના પાલનપોષણમાં ન ખર્ચવામાં આવે તો જીવનની ઈમારત શેના ઉપર ઊભી થશે ? પાયો જો મજબૂત નહીં હોય તો દીવાલ ક્યાં સુધી ટકે ? ચોથો ભાગ જીવનનો પાયો મજબૂત કરવામાં, અધ્યયન વગેરેમાં ગાળ્યા પછી ચોથો ભાગ પરિવારના પાલનપોષણ તથા વ્યવસ્થામાં ગાળવો જોઈએ, જેથી સંસારની ભૌતિક પ્રગતિ અને સમૃદ્ધિનો વ્યવસ્થાક્રમ બરાબર ચાલતો રહે, ઉપયોગી પરિવાર-સંસ્થાનો તાર ન તૂટે, ભાવિ પેઢીઓનું વિધિવત્ નિર્માણ થતું રહે તથા ઈન્દ્રિયજન્ય અને કામનાજન્ય ભૌતિક આકાંક્ષાઓ તૃપ્ત થતી રહે. આ પ્રયોજન ગૃહસ્થાશ્રમથી જ પૂર્ણ થાય છે. હવે દાનપુણ્યની વાત આવી. જેમ જેમ મોટાં સંતાનો ગૃહસ્થનો ભાર સંભાળવા માટે લાયક થઈ જાય તેમ તેમ તેમને કૌટુંબિક જવાબદારીઓ સોંપતા રહેવું જોઈએ અને પોતાની આંગળી પથ્થરની નીચેથી ધીમે રહીને કાઢી લેવી જોઈએ. જ્યારે વિશ્વાસ થઈ જાય કે મોટા છોકરાએ ઘર સંભાળી લીધું છે, તો પછી બધો સમય સામાજિક ઋણ ચૂકવવામાં ગાળવો જોઈએ. આ જ વાનપ્રસ્થનું પ્રયોજન છે.

મનુષ્યજાતિની નૈતિક, માનસિક તથા સામાજિક પ્રગતિનો પૂરો આધાર વાનપ્રસ્થ આશ્રમ પર છે. સમાજનો આધ્યાત્મિક તથા ધાર્મિક વિકાસ આ આશ્રમની સફળતા અને સુવ્યવસ્થા પર ટકેલો છે. લોકશિક્ષણ માટે અનુભવી, ચરિત્રવાન અને નિઃસ્વાર્થ કાર્યકર્તાઓ જોઈએ. તે ક્યાંથી મળે ? નાની ઉંમરના નવયુવકોમાં ઉત્સાહ અને શારીરિક ચેતના તો

હોય છે, પરંતુ બીજી ઘણી ત્રુટિઓ પણ હોય છે. અતૃપ્ત ઈચ્છાઓ તેમને કામ અને લોભ તરફ ખેંચી જાય છે. પરિણામે કેટલાય લોકસેવી નવયુવકો આ લપસણી ઉંમરમાં પોતાનું ચરિત્ર નષ્ટ કરતા જોવા મળે છે. આ ઊણપ રાજનીતિના નેતૃત્વમાં તો ગમે તે રીતે ચાલી શકે છે, પરંતુ સામાજિક અને નૈતિક ક્ષેત્રમાં સેવાકાર્ય તથા નેતૃત્વ કરનાર માટે એના મોતનું કારણ બને છે. વળી નાની ઉંમરના કાર્યકર્તા પર જો ગૃહસ્થની જવાબદારી હોય તો તેને વેતન સ્વીકારવું પડે. વેતનભોગી કાર્યકર્તા પોતાનું સન્માન ખોઈ નાંખે છે. જેમનું સન્માન નથી તેમનો પ્રભાવ પણ કેવી રીતે પડે ? એટલે નાની ઉંમરના સામાજિક કાર્યકર્તા પોતાના દૈનિક જીવનમાંથી થોડો સમય કાઢીને સામાજિક કાર્યોમાં પોતાનું થોડું યોગદાન આપી શકે છે, પરંતુ પૂરો સમય આપવાનું એમના માટે જ શક્ય છે કે જેઓ આર્થિક દૃષ્ટિએ આત્મનિર્ભર હોય અને પારિવારિક જવાબદારીઓ મોટા છોકરાના માથે જવાથી જેમની પાસે પૂરતો સમય પણ હોય. આવા લોકો જ પૂરા મન અને પૂરા શ્રમ સાથે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ વધારવાના કાર્યમાં જોડાઈ શકે છે. વાનપ્રસ્થ આ આવશ્યકતાને પૂરી કરે છે.

**ધાર્મિક નેતૃત્વની જવાબદારી** - જન સમાજની સદ્ભાવના અને સત્પ્રવૃત્તિઓને જાગૃત રાખવા માટે જે ઉચ્ચવર્ણ વ્યક્તિઓનું નેતૃત્વ અને કર્તૃત્વ જરૂરી છે તે મોટેભાગે વાનપ્રસ્થ મનુષ્ય આશ્રમમાંથી જ મળે છે. તેઓ ન મળે તો સાર્વજનિક અને સામૂહિક રચનાત્મક પ્રયત્નોનું ગતિશીલ રહેવું મુશ્કેલ થઈ જાય. નિવૃત્તિ, અનુભવ, સદ્ભાવ અને સત્પ્રયોજનોના સંમિશ્રણથી વાનપ્રસ્થ મનુષ્ય જનજાગરણની મહત્ત્વની આવશ્યકતા પૂરી કરે છે અને પ્રાચીનકાળમાં બધી જ શિક્ષણસંસ્થાઓ વાનપ્રસ્થ લોકો જ ચલાવતા હતા. કથા-પ્રવચનોના માધ્યમથી લોકમાનસને સંતુલિત રાખતા હતા. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરતા હતા. સંમેલન સત્ર, ધર્માનુષ્ઠાન અને વિચારગોષ્ઠિઓની વ્યવસ્થા કરતા તથા ઘેરઘેર જઈને સન્માર્ગ ચાલવાનો ઉત્સાહ જગાડતા હતા. જ્યાં પણ અનૈતિક વ્યવસ્થા તથા અવિદ્યાને પોષણ મળતું જોતા તો

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૧૨

એનો મક્કમતાથી વિરોધ કરતા હતા. આ રીતે સાધુ-બ્રાહ્મણોની એક મોટી જરૂરિયાત આ આશ્રમ પૂરી કરતો હતો. સમાજને તપ:પૂર્ણ, અનુભવી અને નિ:સ્વાર્થ પથપ્રદર્શકો પ્રચૂર માત્રામાં મળતા રહેતા. એવી દશામાં એમનું સબળ, સમૃદ્ધ, સુસંસ્કૃત અને સુવિકસિત રહેવું સ્વાભાવિક જ હતું. ભારતીય સમાજને સંસારભરમાં શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. એમાં વાનપ્રસ્થોનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન છે. બ્રાહ્મણોના બે વર્ગ છે - એક જન્મજાત અને બીજો કર્મજાત. જન્મજાત બ્રાહ્મણોમાં ઉચિત સંસ્કારોના અભાવમાં દોષ હોઈ શકે છે, પરંતુ જેણે ઢળતી ઉંમરે, સંસારના અનુભવોથી તૃપ્ત થઈને લોકમંગલ માટે પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું છે એમની લપસવાની સંભાવના ઓછી રહે છે. અનુભવી અને શિસ્તબદ્ધ વાનપ્રસ્થો, ભલે તેઓ બીજા કોઈપણ વર્ગમાં કેમ ન જન્મ્યા હોય, છતાં એક સાચા બ્રાહ્મણની, એક સાચા સાધુની આવશ્યકતા પૂરી કરે છે. કર્મજન્ય બ્રાહ્મણોની ઉપયોગિતા તદ્દન અસંદિગ્ધ રહે છે. આવા દેવપુરુષો જે દેશમાં વધશે એનું દરેક રીતે કલ્યાણ જ થશે.

આજની પરિસ્થિતિમાં આવા લોકનેતાઓની સૌથી વધારે જરૂર છે. ગંદકી વધુ ફેલાઈ હોય તો સફાઈ કરનારા પણ વધારે જોઈએ. ચેપી રોગનો ફેલાવો થઈ રહ્યો હોય ત્યારે ડોક્ટર અને નર્સની જરૂરિયાત વધારે હોય છે. ભયંકર અગ્નિકાંડ થયો હોય ત્યારે એને ઓલવનારા સ્વયંસેવકો પણ વધારે જોઈએ. શત્રુઓની પ્રબળ સેનાનો મુકાબલો કરવા સૈનિકોની સંખ્યા પણ વધારે જોઈએ. આજે આવી જ પરિસ્થિતિ છે. નૈતિક-સામાજિક, આર્થિક-બૌદ્ધિક, શારીરિક-માનસિક દરેક ક્ષેત્રમાં આપણો દેશ પાછળ પડી ગયો છે. એને સંભાળવા, સુધારવા અને ઊંચે ઉઠાવવા માટે સબળ, સમર્થ અને પ્રતિભાસંપન્ન વાનપ્રસ્થોની જેટલી જરૂરિયાત છે એટલી બીજા કશાની નથી. સમાજને ખોખરો કરતા કુરિવાજો, અંધપરંપરાઓ, મૂઢ માન્યતાઓ અને અનૈતિક આકાંક્ષાઓ સામે તેજસ્વી વાનપ્રસ્થો સિવાય બીજું કોણ લડશે ? અસંગઠિત, અવસાદપ્રસ્ત, ગુણકર્મ તથા સ્વભાવની મલિનતાથી ઘેરાયેલી જનતાનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ? અકર્મણ્યતા, વિલાસિતા અને ભૌતિકતાની મૂર્છામાં

પડેલા આ રાષ્ટ્રરૂપી લક્ષ્મણને સંજીવની બુટ્ટી લાવીને વાનપ્રસ્થરૂપી હનુમાન સિવાય બીજું કોણ પુનર્જીવિત કરશે ? આજે કટોકટીના સમયે યોગી-વાનપ્રસ્થો માટે માતૃભૂમિનો પોકાર એ છે કે આગળ આવી પોતાની જવાબદારી સંભાળે તો કાયાકલ્પ થતાં વાર નહીં લાગે. આજના ખરાબ દિવસો આવતી કાલે સ્વર્ણિમ સૌભાગ્યના રૂપમાં પરિણમતા જોવા મળશે.

**સંયુક્ત પરિવારનું સ્વર્ણિમ સૂત્ર** - સંયુક્ત પરિવારની સુંદર, સુવ્યવસ્થિત પરંપરા ત્યારે જ ચાલે કે જ્યારે વાનપ્રસ્થ ધારણ કરવા માટે લોકોમાં ઉત્સાહ પેદા થાય. મોટા છોકરા પોતાનાં ભાઈબહેનોને પણ પોતાના કર્તવ્ય તથા જવાબદારીમાં સામેલ રાખે તો આજે સ્વકેન્દ્રી સંકીર્ણતા ઘર કરી રહી છે તેને પોષણ નહીં મળે. આજે તો પરિવારમાં જે કમાય છે તે પોતાની પત્નીને લઈને જુદો થઈ જાય છે. જે કાંઈ કમાય છે તે પોતાના અને પોતાની પત્નીના મોજશોખમાં વાપરે છે. ભાઈબહેન, માતાપિતા વગેરેની ચિંતા જ નથી કરતો. તે જાણે છે કે વૃદ્ધ પિતા કોઈ પણ રીતે ઘરનું ગાડું ગબડાવશે જ. અમે શા માટે એ ઝંઝટમાં પડીએ ? પરંતુ જ્યારે તે એમ જાણશે કે પિતાજી પોતાનાં કર્તવ્યો પૂરાં કરવા વાનપ્રસ્થ લેશે અને તેણે પોતે પરિવારની જવાબદારી સંભાળવી પડશે, તો એ બીજી વાત વિચારશે અને લોકનિદાથી બચવા માટે ઉદાર દષ્ટિકોણ અપનાવશે. આ જ વૃત્તિ બીજા છોકરાઓમાં પણ પેદા થશે. બીજા છોકરો મોટો થશે ત્યારે તે પણ મોટાભાઈનું અનુકરણ કરશે અને નાનાં ભાઈબહેનોના વિકાસ તથા નિર્માણમાં ભાગ લેશે. આ રીતે પરિવારોમાં ઉદાર પરંપરા ચાલતી રહેશે. એ છોકરાના છોકરા પણ એવું જ વિચારશે અને કરશે. આજે બાપનો જ જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થા સુધી તૃષ્ણા અને વાસનામાંથી છુટકારો નથી થતો ત્યારે છોકરા તેમનું અનુકરણ શા માટે ન કરે ? વર્તમાન પરંપરા પ્રમાણે નાના છોકરાની બધી જવાબદારી પૂરી કરવા સુધી પિતાજીને ગૃહસ્થી સંભાળતા રહેવું પડે છે. વાનપ્રસ્થની વાત ધ્યાનમાં રહેશે તો ઓછાં છોકરાં પેદા કરવાની અને એમની જવાબદારીઓમાંથી જલદી નિવૃત્ત થઈ જવાની વાત પણ વિચારશે. વૃદ્ધાવસ્થામાં છોકરાં પેદા નહીં કરે. આ વાત જો ધ્યાનમાં રહે તો સમાજનું

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૧૪

અનેક દષ્ટિએ હિત થશે. પરિવારોમાં ઉત્કૃષ્ટતા અને આદર્શવાદિતાનું વાતાવરણ સ્થપાશે. વૃદ્ધાવસ્થા સુધી સંતાનો પેદા કરવાની પ્રક્રિયા ચાલુ રાખવાથી અશક્ત બાળકો પેદા થાય છે અને ઢળતી ઉંમરવાળા લોકોનું શરીર પણ બ્રહ્મચર્યના અભાવે જર્જરિત અને અનેક રોગોથી ઋસિત થઈ જાય છે. જો બ્રહ્મચર્યવાળા વાનપ્રસ્થની પરંપરા ફરી પૂર્વવત્ ચાલવા લાગે તો બ્રહ્મચર્યથી થતા લાભ સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો બધાંને મળે અને દુર્બળતા તથા રોગિષ્ઠતાનું વાતાવરણ સબળતા અને સાર્થકતામાં બદલાવા લાગે.

**આજની પરિસ્થિતિનો આદર્શ-સંન્યાસ -** વાનપ્રસ્થ પરંપરા પહેલાંના વખતમાં ઘર છોડીને વનમાં રહેવાની ભલે રહી હોય, પરંતુ આજની પરિસ્થિતિમાં એવી જરૂરિયાત નથી રહી. ન તો હવે પ્રાચીનકાળ જેવાં વનો રહ્યાં છે કે ન તો એમાં કંદમૂળ તથા ફળો થાય છે, જેનાથી દરેક ઋતુમાં આનંદથી ગુજારો થઈ શકે. જંગલોમાં રહેતા સાધુઓ પણ અન્નાહાર જ કરે છે અને તે પણ તેમને ગૃહસ્થો પાસેથી જ મેળવવો પડે છે. આજે લોકોની કમાણી શુદ્ધ નથી રહી. અનીતિપૂર્વક કમાયેલું અન્ન ખાઈને કોઈ વ્યક્તિ પોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં સાવધાન નથી રહી શકતો. ભિક્ષાજીવી સંત-મહાત્માઓને આળસ અને પ્રમાદ ઘેરી લે છે. મન કુમાર્ગે દોડે છે. ભજનમાં મન નથી લાગતું કારણ કે જે ધનના અન્નથી એનું લોહી બને છે અને મન બને છે તે સાત્ત્વિક નથી હોતું. અન્યાયોપાર્જિત ધન જ્યાં જાય છે ત્યાં ગરબડ ફેલાવે છે. એટલે હવે સાધુએ કે વાનપ્રસ્થોએ, કોઈએ પણ જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી ભિક્ષાજીવી ન થવું જોઈએ. આ દષ્ટિએ ગુજારાની વ્યવસ્થા પોતાના ઘેરથી જ કરવી જોઈએ. જેમને આજીવિકા ગુમાવવાથી પૂર્ણ સ્વાવલંબન નથી મળતું તેઓ અડધો સમય કમાવામાં અને અડધો સમય લોકસેવામાં ગાળીને પણ આ વ્રતનું પાલન કરી શકે છે. રોટી-કપડાંની વ્યવસ્થા ઘરમાંથી જ કરવી જોઈએ. અડધો દિવસ પરિવારની દેખભાળની વ્યવસ્થામાં ગાળવો જોઈએ. એમ પણ જે ઘરમાં રહેવાનું છે એની વ્યવસ્થા સંભાળવાનું, માર્ગદર્શન આપવાનું, સલાહ આપવાનું, એને સંભાળવું તથા સુધારવું



તે માનવોચિત કર્તવ્ય છે. જો બીજાઓને સુધારવાનો અને સેવા કરવાનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો હોય તો પોતાના ઘરવાળાંઓને એ સેવાલાભથી વંચિત શા માટે રાખીએ ? ઘર છોડવાની જરા પણ જરૂર નથી. આ જ ઘરમાં રહેવું જોઈએ, હા, મોહ-મમતાનાં બંધનો છોડી દેવાં જોઈએ. પોતાના ઘરવાળાંઓને પણ જનતા માનીને એમની યથાયોગ્ય સેવા કરતા રહેવું જોઈએ.

આ મોહબંધન શિથિલ કરવાનું એટલા માટે જરૂરી છે કે આત્મીયતાની નાનકડી સીમાનું બંધન તોડીને વ્યાપક ક્ષેત્રમાં ફેલાઈ શકાય અને સેવાધર્મનું પૂરા મનોયોગથી પાલન કરી શકાય. આગળના જન્મોની ઉત્તમ ગતિ પણ મોહબંધન તોડવાથી જ થાય છે. નહીંતર જીવ પાછો ઘર તરફ પોતાની વાસના દ્વારા ખેંચાઈ આવે છે. મોહગ્રસ્તને મુક્તિ નથી મળતી. સીમિત ક્ષેત્રમાં પોતાને બાંધી રાખનાર અસીમતાનો તથા આધ્યાત્મિકતાનો આનંદ નથી મેળવી શકતો. એટલે વાનપ્રસ્થીને મમતા છોડવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે. ઘરમાં એક રૂમ પોતાના માટે જુદો રાખવો જોઈએ અથવા ખેતર કે વાડીમાં એક ઝૂંપડી બનાવીને રહેવું જોઈએ. એકલા રહેવું, પોતાના રૂમને જ પોતાનું એકાંત તપોવન માની લેવું તે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ સમાન છે. પત્નીને જો બાળકોમાં મોહ હોય તો તે તેમની સાથે રહી શકે છે, પરંતુ તે પણ આત્મકલ્યાણ માટે લોકસેવાનું વ્રત ધારણ કરે તો બે સાથી સાધુઓની જેમ તે પણ પતિ સાથે રહી શકે છે. પત્નીને ત્યાગવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ શરીરની આસક્તિને છોડી દેવી જોઈએ. તેને સ્વામી નહીં, પરંતુ પોતાનો નાનો ભાઈ માનવો જોઈએ.

## વાનપ્રસ્થ સંસ્કાર વિવેચન

જન્મ અને મરણની વચ્ચે બેવાર સંચયકાળ અને બેવાર ઉપભોગકાળ આવે છે. બાળપણ અને ઘડપણ સંચયકાળ છે અને યૌવન તથા પરલોક ઉપભોગકાળ છે. સંચયકાળ વખતે જે ભેગું કરવામાં આવે છે તેનો આનંદ ઉપભોગકાળમાં મેળવી શકાય છે. બાળપણમાં

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૧૯

વિદ્યાભ્યાસ, વ્યાયામ વગેરે દ્વારા જે શારીરિક તથા માનસિક બળ ભેગું કરવામાં આવે છે એના પરિણામે યૌવનકાળમાં વૈભવ અને આનંદના રૂપમાં ઉપભોગ કરવા મળે છે.

જેમણે બચપણમાં પરિશ્રમપૂર્વક ભણવાનું ચાલુ રાખ્યું, ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યું, ઊંચી શ્રેણીમાં પાસ થયા, કલાકૌશલ શીખ્યા તેઓ પોતાના એ શિક્ષણરૂપી તપનો લાભ યુવાવસ્થામાં મેળવે છે. એની બૌદ્ધિક ક્ષમતા ઊંચી હોવાને કારણે સારો ધંધો, સારી નોકરી તથા સારું કામ તેને મળી જાય છે. સારી આવક થાય છે. પ્રતિષ્ઠા મળે છે. આ ઉપલબ્ધિઓના કારણે તે મોજશોખનાં, એશઆરામનાં, ગૌરવ-સન્માનનાં અનેક સાધનો વસાવે છે. પોતે મોજથી રહે છે અને ઘરવાળાંને મોજમાં રાખે છે અને બીજાઓનું પણ ઘણું ભલું કરે છે.

આ રીતે જેણે વ્યાયામ, બ્રહ્મચર્ય તથા આહારવિહારના સંયમ દ્વારા પોતાની તંદુરસ્તી જાળવી છે તેઓ હંમેશાં નીરોગી રહે છે તથા લાંબું જીવે છે. પરિપુષ્ટ હોવાથી યૌવનમાં ઈંદ્રિયસુખ પણ ભોગવે છે. આરામથી ઊંઘે છે અને હસીખુશીમાં દિવસો વિતાવે છે. પુષ્ટ શરીરને કારણે કામ પણ ખૂબ થાય છે અને વિરોધીઓ પણ તેનાથી ડરતા રહે છે. જે ખાય છે તે પચી જાય છે. બીમારીનું દુઃખ સહન કરવું પડતું નથી. કહેવાનો મતલબ એ કે જેમણે બચપણમાં સ્વસ્થ બનવાની તપશ્ચર્યા કરી લીધી તેઓ એનો લાભ જુવાનીમાં મેળવે છે. બચપણ એ બીજું કંઈ નથી, યુવાનીને જેવી બનાવવી હોય એની તૈયારીનો સમય છે. કોઈને ડોક્ટર, એન્જિનિયર, વૈજ્ઞાનિક, પ્રોફેસર, ઓફિસર, પહેલવાન વગેરે જે પણ બનવું હોય તેની તૈયારીનું તપ બચપણમાં જ કરવું પડે છે. જે લોકો એ તૈયારીનો સમય આળસ, પ્રમાદ અને ઉચ્છૃંખલતામાં વિતાવી દે છે એને એનું દુષ્પરિણામ યુવાવસ્થામાં ભોગવવું પડે છે.

જે છોકરાઓએ નાનપણમાં ભણવામાં ધ્યાન આપ્યું નથી તેઓ મોટા થઈને અભણ અને ગમાર રહે છે. આજીવિકા, પદ તથા સામાજિક સન્માનની દૃષ્ટિએ નીચલા સ્તરે પડ્યા રહેવા માટે વિવશ થાય છે, કોઈ સારું કામ મેળવી શકતા નથી. ઉચ્ચ સ્તરના લોકો સાથે માથું ઊંચું રાખી

બેસવાની સ્થિતિ પણ રહેતી નથી. આવી રીતે જેણે વ્યાયામ ન કર્યો, આહારવિહારમાં અસંયમી રહ્યો, બ્રહ્મચર્ય તોડ્યું એમની જવાની આવતા પહેલાં જ ઘડપણ ઘર કરી લે છે. જાતજાતની બીમારીઓના શિકાર બને છે. શરીરથી કોઈ મહત્વપૂર્ણ કામ કરી શકતા નથી. દવાદારૂમાં પૈસા ખર્ચાતા રહે છે. શારીરિક કષ્ટો ભોગવતા રહે છે, ઈન્દ્રિયસુખ ભોગવવાનું સૌભાગ્ય જ પ્રાપ્ત નથી થતું. સંતાનો દુબળાં પેદા થાય છે. અર્ધ્ય સમયમાં જ કાળનો કોળિયો થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી બીજા લોકો તેમને ઉપહાસ, ઉપેક્ષા અથવા તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જુએ છે અને ધૂણાસ્પદ વ્યવહાર કરે છે. બળવાન શત્રુઓ સતાવવામાં કોઈ કસર નથી રાખતા. પોતાની દુર્બળતા પોતાને જ ડરાવતી અને પરેશાન કરતી રહે છે. બચપણમાં શારીરિક બળના સંચયની ઉપેક્ષા કરી હતી એનો દંડ યૌવનમાં ભોગવવો જ પડે છે. સંચયકાળની બરબાદી ઉપભોગકાળમાં વિપત્તિ બનીને સામે આવે છે. આ એક સુનિશ્ચિત તથ્ય છે.

જેમને યૌવનકાળ સારી રીતે વ્યતીત કરવાની ઈચ્છા હોય એમણે બચપણ અને કિશોરાવસ્થામાં એના માટે આવશ્યક તપ કરવું જ પડે છે. યુવાવસ્થાને શાનદાર બનાવવા માટે આના સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો છે જ નહીં. અપવાદની વાત જુદી છે. અચાનક કોઈને દોલત મળે તો તેને તેનું પૂર્વસંચિત ભાગ્ય જ કહી શકાય, પરંતુ સામાન્ય રીતે એવું થતું નથી. જે કરવામાં આવે છે એનું ફળ મળે છે. એટલે વાલી, શિક્ષકો, શુભચિંતક, સારા મિત્રો બધા જ કિશોર અને નવયુવકોને આ સાચી સલાહ આપે છે કે તેઓ પૂરી મહેનત, એકાગ્રતા અને લગનથી પોતાના બૌદ્ધિક અને શારીરિક વિકાસમાં લાગ્યા રહે. જે છોકરાઓ આ સલાહને માને છે તેઓ આગળ જતાં સુખ મેળવે છે. જેઓ આ સલાહ સાંભળતા નથી એમને સમય આવ્યે એ ઉપેક્ષા બદલ ખૂબ પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે.

દૃશ્ય યૌવનની જેમ એક અદૃશ્ય યૌવન પણ છે. સ્થૂળ કરતાં સૂક્ષ્મની શક્તિ અને મહત્વ ઘણું વધારે છે. સ્થૂળ શરીરની તુલનામાં સૂક્ષ્મ શરીર વધુ સામર્થ્યવાન છે. શરીરબળની તુલનામાં બુદ્ધિબળનો

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૧૮

ઉપયોગ વધારે છે. એ જ રીતે મરણોત્તરનું મહત્ત્વ આ દશ્ય યૌવન કરતાં હજારો-લાખોગણું વધારે છે. દેખાતી જવાની દસ-વીસ વર્ષ ટકે છે, પરંતુ મર્યા પછી સ્વર્ગ-નર્કનો સમયગાળો એની સરખામણીમાં ઘણો વધારે હોય છે. એમાં મળતાં સુખ અને દુઃખ પણ જવાનીમાં મળતી થોડી સુવિધા કે અસુવિધાની સરખામણીમાં ઘણાં વધારે હોય છે. સ્વર્ગમાં જે આનંદ છે તે સાંસારિક પદાર્થોમાં નથી. નરકમાં જે વેદના-વ્યથા છે એનો હજારમો અંશ પણ સ્થૂળમાં નથી. અહીં તો સુખ-દુઃખમાં ભાગીદાર થનાર પણ કોઈ મળી જાય છે, પરંતુ ત્યાં તો બધું એકલાએ જ સહન કરવાનું હોય છે. યૌવન એને કહેવામાં આવે છે કે જેમાં શક્તિઓ પૂર્ણરૂપમાં વિકસિત થઈ હોય. સાંસારિક જીવનમાં આપણી અંતઃચેતના મોટાભાગે પ્રસુપ્ત સ્થિતિમાં પડી રહે છે. ઈન્દ્રિયલિપ્સા અને સાંસારિક આકર્ષણો તથા માનસિક ભ્રમજંજાળ એને દબાવી દે છે. મરણોત્તરકાળમાં તેઓ દૂર થઈ જાય છે અને અંતઃચેતના પોતાના પ્રૌઢરૂપમાં વિકાસ પામે છે ત્યારે તેના સુખદુઃખની અનુભૂતિઓ પણ તીવ્ર થઈ જાય છે.

સ્વર્ગ-નર્કનાં સુખદુઃખનું સ્તર-એ કારણે આ સંસાર કરતાં ઘણું વધારે હોય છે. નવા જન્મની પૂરી ભૂમિકા પણ આ મરણોત્તર યૌવનકાળમાં તૈયાર થાય છે. જેવું સ્વાસ્થ્ય યુવાવસ્થામાં હોય છે એવું જ સંતાનનું સ્વાસ્થ્ય હોય છે. બરાબર આ જ પ્રમાણે પ્રાણીને મરણોત્તરકાળમાં જેવી સંવેદનાઓ ભોગવવી પડે છે બરાબર એવા જ સ્તરનો પુનર્જન્મ થાય છે. નરક ભોગવનારાં પ્રાણીઓ સંસારમાં આવે છે ત્યારે એમને નીચ યોનિઓમાં, કષ્ટકારક પરિસ્થિતિઓમાં જન્મવું પડે છે અને જેઓ સ્વર્ગમાંથી આવે છે તેઓ પોતાની આત્મિક સ્થિતિ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્તરના વાતાવરણમાં જન્મે છે અને મહત્ત્વપૂર્ણ જીવન ગુજારે છે.

**ઉચ્ચસ્તરીય સુખ માટે ઉચ્ચસ્તરીય તપ -** આ મરણોત્તર જીવનને સુખી બનાવવા માટે, ઉચ્ચસ્તરનું બનાવવા માટે ઘડપણમાં તૈયારી કરવી પડે છે. જેવી રીતે બાળપણની સીમારેખા સાથે યૌવન જોડાયેલું છે એવી રીતે ઘડપણની સીમારેખા સાથે મરણોત્તર યૌવન પણ

જોડાયેલું છે. એટલે એ સૂક્ષ્મ, અદૃશ્ય, પરંતુ મહાન યૌવનની તૈયારી પણ બરાબર આ દિવસોમાં જ કરવી પડે છે. જેમણે પોતાની ઉત્તરાવસ્થાનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે એમણે મરણોત્તર યૌવનને સુવ્યવસ્થિત બનાવવાની યોજના બનાવી લીધી છે, પરંતુ જેઓ આ મહત્વપૂર્ણ સમયને આળસ, પ્રમાદ અને મોહમાયામાં વેડફી નાંખે છે તેમનું મહાન મરણોત્તર યૌવન એ રીતે અંધકારમય બને છે કે જેવી રીતે ઉચ્છૃંખલ અને આવારા બાળકોનું સાંસારિક જીવન અસ્તવ્યસ્ત રહે છે. કેટલાય બેવકૂફ છોકરાઓ પોતાના અજ્ઞાનથી એટલા બધા ઘેરાઈ ગયેલા હોય છે કે ભાવિજીવન બગડવાની વાતમાં એમને કોઈ સાર દેખાતો નથી. એવી રીતે કેટલાય વૃદ્ધો એવા ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા હોય છે કે તેઓ અજર-અમર રહેવાની વાત પર વિશ્વાસ રાખે છે અને મરણોત્તર યૌવનની સમસ્યાઓ વિશે બિલકુલ વિચારતા નથી. એ વિશે વિચારવાની એમને કુરસદ જ નથી મળતી. સગા-સંબંધી, પૌત્ર-પૌત્રીની મમતા એમને છોડતી નથી. જે કાંઈ કસાવાનું, કરવાનું કે વિચારવાનું તે બધું પુત્ર-પૌત્ર માટે જ. આ પ્રકારના મૂઢતાગ્રસ્ત ઘરડા લોકો ભણેલા-ગણેલા હોય કે અભણ, છતાં સાચા અર્થમાં તેઓ મૂઢમતિવાળા કહેવાશે. આજે આપણો સમાજ ઉચ્છૃંખલ છોકરાઓ અને મંદમતિવાળાં ઘરડાંઓથી ભરેલો છે. પરિણામે આપણે પ્રાચીન ગૌરવથી દિવસેદિવસે નીચે સરતાં પતનની ઊંડી ખીણમાં પડી રહ્યા છીએ.

આ સ્થિતિને બદલવી જ પડશે. નવનિર્માણની, યુગપરિવર્તનની સમસ્યા આ રીતે ઉકેલાશે. બાળકોમાં અનુશાસન, સંયમ, પરિશ્રમ અને શિષ્ટાચારની ભાવનાઓ વિકસિત કરીને તેમને સાંસારિક પ્રગતિમાં યોગદાન આપવા યોગ્ય બનાવવાં આવશ્યક છે. એ જ રીતે વયોવૃદ્ધોને કહેવું પડશે કે તેઓ મરણોત્તર જીવનને સમુન્નત બનાવવાની તૈયારીમાં લાગી જાય. આ તૈયારીથી બેવડો લાભ છે. તેમનો પોતાનો પરલોક સ્વર્ગીય સુખશાંતિથી પરિપૂર્ણ થશે અને પુનર્જન્મની સંભાવના નહિવત્ રહેશે અને મુક્તિનો આનંદ મળશે. સાથેસાથે આ પ્રયોજનની પૂર્તિ માટે જે સાધના કરવી પડશે તે સંસારમાં સર્વતોમુખી સદ્ભાવના ઉત્પન્ન

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૨૦

કરવાની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સાબિત થશે. તેઓ કરશે તો પોતાના આત્મકલ્યાણનું જ કામ, પરંતુ એના ફળસ્વરૂપે વિશ્વશાંતિમાં જે યોગદાન આપશે તે લોકકલ્યાણની દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ગણાશે. એટલે દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા મહર્ષિઓએ ભારતીય જીવનના અંતિમ અધ્યાયને જે રીતે વ્યતીત કરવાની પરંપરા બનાવી છે એમાં બેવડો લાભ છે. વૃદ્ધ પુરુષ પોતાના પરલોક તો સુધારે જ છે, પરંતુ સાથેસાથે સંસારની પણ એટલી મોટી સેવા કરે છે કે આ લોકમાં સ્વર્ગના અવતરણનું મનોરમ દૃશ્ય જોવા મળે છે. સામાન્ય લોકોને એમના આ તપથી ગુલાબ કે ચંદનની સુગંધની જેમ અનાયાસ મહત્વપૂર્ણ લાભ મળે છે.

**ઢળતી ઉંમરે જરૂરી છે વાનપ્રસ્થ પારિવારિક** જવાબદારીઓ જેવી ઓછી થવા લાગે, ઘરને ચલાવવા માટે મોટો છોકરો તૈયાર થઈ જાય અને પોતાનાં નાનાં ભાઈબહેનોની સંભાળ રાખવા લાગે ત્યારે વયોવૃદ્ધ વ્યક્તિઓનું એકમાત્ર કર્તવ્ય એ રહે છે કે તેઓ પારિવારિક જવાબદારીઓમાંથી ધીમેધીમે હાથ ખેંચી લે અને ક્રમશઃ તે ભાર સમર્થ છોકરાઓ પર નાંખતા જાય. પરિવાર તરફની મમતાને ઓછી કરી સમાજ તરફ વધારતા જાય. બધો સમય ઘરના લોકો માટે જ ન વાપરતાં એનો થોડો ભાગ ધીમેધીમે વધારીને સમાજ માટે સમર્પિત કરે.

ઘર છોડી એકાંત કુટિરમાં બેસી જવું અને ભજનના નામે નિષ્ક્રિય જીવન પસાર કરવું એને આજકાલ લોકોએ ભક્તિ કે વૈરાગ્યનું રૂપ માની લીધું છે. આ દૃષ્ટિએ કેટલીય અધ્યાત્મવાદી વ્યક્તિઓ તીર્થોમાં, નદી-કિનારે એકાંત ઓરડીમાં જઈ બેસવાને જ મોટો આધ્યાત્મિક પુરુષાર્થ માની લે છે. આ ધારણા અજ્ઞાનાન્યકાર યુગના નિરાશાવાદી અને અકર્મણ્ય લોકોએ ફેલાવી છે, જેના ફળસ્વરૂપે આજે ૮૦ લાખ લોકો ધર્મના નામ પર નિષ્ક્રિય તથા અનુપયોગી જીવન વિતાવતાં ત્રિશ્લુક બની જનતા પર ભાર બની જીવી રહ્યા છે. આ વિડંબના ન અધ્યાત્મ છે, ન ધર્મ છે, ન યોગ છે કે ન વૈરાગ્ય. ન એનાથી તે વ્યક્તિનું ભલું થાય છે કે ન તો સમાજનું. પ્રાચીનકાળનું વૈરાગ્ય રચનાત્મક વૈરાગ્ય

હતું, જેમાં વ્યક્તિના કલ્યાણ તથા સમાજના ઉત્કર્ષનો દ્વિપક્ષી કાર્યક્રમ સમાનરૂપે સામેલ હતો. વૃદ્ધાવસ્થાને વાનપ્રસ્થ માટે સમર્પિત કરવાનું જે શાસ્ત્રીય વિધાન છે એનું સ્વરૂપ છે - (૧) ઉપાસના (૨) સ્વાધ્યાય (૩) સંયમ (૪) સેવા. આ ચાર કાર્યક્રમોમાં પોતાની શક્તિઓને સુવ્યવસ્થિત રીતે સંલગ્ન કરતા રહો. વૃદ્ધો માટે એ યોગ્ય ગણાશે કે ઘર-પરિવારમાંથી પોતાના સમય અને મનને જેટલા પ્રમાણમાં બચાવે એમને એટલા જ પ્રમાણમાં આ ચાર કાર્યોમાં વાપરતા રહે.

વાનપ્રસ્થનો અર્થ ઘર છોડીને કોઈ દૂરના દેશમાં જતા રહેવાનો નથી. ઘર સાથેનો સંપર્ક ઓછો થાય, પારિવારિક મમતા ઘટે એ માટે ઘરમાં એક જુદા રૂમમાં રહેવું અને એમ વિચારવું કે હું હોસ્ટેલના નિરીક્ષકની જેમ આ પરિવારનો માર્ગદર્શક તો છું, પરંતુ તેમની સાથે બંધાયેલો નથી. મારું જીવન સમાજની સંપત્તિ છે. આ વાસ્તવિક વાનપ્રસ્થ છે. જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી પરિવારની સ્થિતિ જો બરાબર હોય તો નિર્વાહ ખર્ચ ઘેરથી જ લેવો જોઈએ. જેમને પેન્શન મળે છે અથવા પૂર્વસંચિત સંપત્તિ છે, ખેતી વગેરે છે તેઓ તેનો ઉપયોગ પોતાના નિર્વાહમાં પણ કરે તો તે ન્યાયોચિત છે. એ જરૂરી નથી કે પોતે કમાયેલી અત્યાર સુધીની બધી સંપત્તિ પરિવારને આપી દેવામાં આવે અને પોતે ત્રિક્ષુક બનીને બીજાના રોટલા પર જીવવું. આજકાલ બીજાઓનું ધાન્ય કુધાન્ય જ હોય છે. એને ખાવાથી આત્મિક વિકાસમાં સહાયતા નથી મળતી, ઊલટું મુશ્કેલી જ પડે છે. એટલે સેવાકાર્યમાં રોકાયેલ હોય એવી સ્થિતિમાં કોઈકવાર કોઈને ત્યાં રોટલી ખાઈ લીધી એ વાત જુદી છે. સામાન્ય રીતે આપણું ગુજરાન પોતાની શક્તિ પર જ ચલાવવું જોઈએ. જો પારિવારિક સ્થિતિ સારી ન હોય તો થોડા સમય માટે મહેનત કરીને ગુજરાની વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ અને બાકીનો સમય પોતાના આધ્યાત્મિક કાર્યક્રમમાં ગાળવો જોઈએ.

**કાર્યપદ્ધતિની રૂપરેખા** - પહેલાંના જમાનામાં વાનપ્રસ્થ લોકો વનમાં રહેતા હતા. એ જમાનામાં વનમાં કંદમૂળ ફળ વગેરે એટલાં બધાં થતાં હતાં કે જીવનનિર્વાહની વ્યવસ્થા ગામ કે નગર કરતાં વનમાં

વધુ સરળતાથી થઈ જતી હતી. હવે ક્યાંય આવાં જંગલો રહ્યાં નથી. એટલે નિર્વાહની વ્યવસ્થા ગામ કે નગરોના માધ્યમથી જ કરવી પડે છે. એટલે નિવાસની વ્યવસ્થા પણ એવી જ કરવી યોગ્ય છે. પ્રાચીનકાળમાં વાનપ્રસ્થો પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કરી ઋષિઓના આરણ્યકોમાં વિદ્યાર્થીઓની જેમ સ્વાધ્યાય કરતા હતા. છોકરાઓના ભણતર અને વૃદ્ધોના ભણતરમાં ફેર તો હોય છે, પરંતુ રીત એક જ હોય છે. વાનપ્રસ્થીઓને પોતાનો માનસિક વિકાસ કરવા માટે સ્વાધ્યાયની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે. પ્રાચીનકાળમાં વાનપ્રસ્થો સંયમની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય અને આહારમાં ખૂબ કડકાઈ રાખતા હતા. આજની પરિસ્થિતિમાં એટલી ઢીલ રાખી શકાય કે ઈન્દ્રિયોનો સંયમ અત્યંત સાવધાનીપૂર્વક રાખવામાં આવે, પરંતુ એવું કોઈ વ્રત ન લેવામાં આવે જે તૂટવાથી આત્મગ્લાનિ થાય. ઉપાસનાનાં દ્વાર ગૃહસ્થ અને વિરક્ત બધાને માટે સમાનરૂપે ખુલ્લાં છે. ગૃહસ્થની ઉપાસના ઘણી ઓછી પણ હોઈ શકે છે. તે અનિયમિત પણ હોઈ શકે છે. વાનપ્રસ્થ આ બાબતમાં ખૂબ સાવચેતી રાખે. એમની સાધના સંકલ્પપૂર્વક, નિયમિત અને વ્યવસ્થિત ચાલવી જોઈએ. સમય પણ પહેલાં કરતાં વધારવો જોઈએ. ચોથું કામ સેવાનું છે. વયોવૃદ્ધ વાનપ્રસ્થોએ જનમાનસનું સ્તર ઊંચું ઉઠાવવા માટે, જનતામાં સદ્ભાવના અને સત્પ્રવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે સામાજિક પરિસ્થિતિઓને અનુરૂપ રચનાત્મક કાર્યક્રમ બનાવવા જોઈએ અને એમને પૂરા કરવા માટે એવા જ ઉત્સાહથી લાગ્યા રહેવું જોઈએ કે જેવી રીતે ગૃહસ્થ ધન કમાવા માટે તત્પરતા બતાવે છે. વાનપ્રસ્થનું પ્રતીક પીળાં વસ્ત્રો છે. બધાં વસ્ત્રો પીળાં ન પહેરો તો એક ઉપવસ્ત્ર અથવા પીળા રંગનો રૂમાલ એક ધાર્મિક ગણવેશ તરીકે રાખી શકાય. ઉપરોક્ત ક્રમમાં જો પોતાનો જીવનક્રમ બનાવી દેવામાં આવે તો સમજવું જોઈએ કે વાનપ્રસ્થની તૈયારી અને વ્યવસ્થા પૂર્ણ થઈ ગઈ.

ઉપરોક્ત પ્રકારની સુવિધા જે મેળવી શકે છે એમણે પચાસ વર્ષની ઉંમર પછી વાનપ્રસ્થ લઈ લેવું જોઈએ. જેમની પાસે પહેલેથી પારિવારિક ગુજરાની વ્યવસ્થા કરવા માટે પૈતૃક સંપત્તિ છે અથવા જેમને બાળકો



નથી તેઓ કોઈપણ ઉંમરે વાનપ્રસ્થ ધારણ કરી શકે છે. તેમણે એક જ વાતનું ધ્યાન રાખવું પડશે કે વાનપ્રસ્થ લીધા પછી બાળકો પેદા ન કરે.

વાનપ્રસ્થ સંસ્કાર ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. જીવન બરાબર રીતે જીવવાની સમસ્યા એના દ્વારા ઉકલે છે. યુવાવસ્થાના કુસંસ્કારોનું શમન તથા પ્રાયશ્ચિત્ત આ સાધના દ્વારા થાય છે. જે દેશ, ધર્મ, જાતિ તથા સમાજમાં પેદા થયા છીએ એમની સેવા કરવાનો તથા ઋણમુક્ત થવાનો અવસર પણ આ સ્થિતિમાં મળે છે. એટલે જે પણ નર-નારીઓની સ્થિતિ એના માટે અનુકૂળ હોય તેમણે વાનપ્રસ્થ લેવું જોઈએ. પ્રતિજ્ઞાના બંધનમાં બંધાઈ જવાથી વ્યક્તિ પોતાના જીવનક્રમને તે પ્રમાણે ઢાળવામાં વધારે સફળ થાય છે. સંસ્કાર કરાવ્યા વગર મનોભૂમિ પર એવી છાપ ઊંડે સુધી નથી પડતી. એટલે કોઈક વખત કદમ આગળ વધે છે તો કોઈ વખત પાછળ રહી જાય છે. લગ્ન ન થાય ત્યાં સુધી પ્રેમિકાના સહચરત્વ વિષે સંદિગ્ધતા રહે છે, પરંતુ જ્યારે લગ્ન થઈ જાય છે ત્યારે બધું સ્થાયી અને સુનિશ્ચિત થઈ જાય છે. સંસ્કાર વિના પરમાર્થની ભાવનાનો ઊભરો ક્યારેક શિથિલ કે સમાપ્ત પણ થઈ શકે છે, પરંતુ જો વિધિવત્ સંસ્કાર કરાવ્યા હોય તો અંતઃપ્રેરણા તથા લોકલાજ બંને નિર્ધારિત ગતિવિધિ અપનાવી રાખવાની પ્રેરણા આપતાં રહેશે. એટલે શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે જેમને સગવડ હોય તેઓ વિધિવત્ સંસ્કાર કરાવી લે. જેમને સુવિધા નથી તેઓ સંસ્કાર કરાવ્યા વિના પણ ઉપરોક્ત પ્રકારની રીતિનીતિ અપનાવવા માટે યથાસંભવ પ્રયત્ન કરતા રહે.

**સંસ્કારનું સર્જન** - વૃદ્ધાવસ્થામાં જે સંસ્કાર પાકા થાય છે તે જ મરણોત્તર જીવનમાં સાથે જાય છે. એટલા માટે આ સમયગાળામાં ઉત્કૃષ્ટ વિચારોને મગજમાં ભરી રાખવાનો તથા ઉત્કૃષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ અપનાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિચાર અને કર્મના મિલનથી સંસ્કાર બને છે અને આ સંસ્કાર જ પ્રાણીની સાથે જાય છે. વિચારોમાં ઉત્કૃષ્ટતા લાવવા માટે શાસ્ત્રોનો સ્વાધ્યાય નિતાન્ત આવશ્યક છે. આ અધ્યયનની પુષ્ટિ ત્યારે થાય છે કે જ્યારે એ બીજાઓને સંભળાવવામાં

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૨૪

આવે. જેવી રીતે વાંચવા અને લખવાની બંને ક્રિયાઓ મળવાથી ભણવાનો ક્રમ બને છે, ફક્ત વાંચતા જ રહીએ અને લખીએ નહીં તો સાક્ષરતા અધૂરી રહે છે, એ જ રીતે સ્વાધ્યાય તો કરો પણ જ્યાં સુધી કોઈને સંભળાવો નહીં ત્યાં સુધી અધ્યયન પણ બરાબર હૃદયંગમ નહીં થાય. જ્ઞાન મેળવવું અને જ્ઞાન આપવું એ બંને વાનપ્રસ્થીનાં આવશ્યક કર્તવ્યો છે. ઉપાસના પણ એ જ રીતે ઉભયપક્ષીય છે. ભગવાનનું ભજન, ધ્યાન, પૂજન, જપ, કિર્તન એક પક્ષ છે. બીજો પક્ષ વિશ્વમાનવના, વિરાટ બ્રહ્મના મૂર્તિમાન સ્વરૂપ એવા આ સંસારની રચનાત્મક સેવા કરવાથી, વિચાર અને કાર્યનો સમન્વય થવાથી ભજનમાં સમગ્રતા આવે છે. જે કેવળ માળા ફેરવે છે, સેવાથી દૂર ભાગે છે એમનું ભજન એવું છે કે રોટલી તો ખાવી, પણ પાણી ન પીવું. આહારવિહારનો સંયમ શારીરિક તથા માનસિક સ્વસ્થતાની દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે. ઈન્દ્રિયનિગ્રહની તપશ્ચર્યાથી મનુષ્યની ભાવનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો વળાંક વાસના તથા તૃષ્ણાથી હટીને પરમાર્થપ્રયોજન તરફ વળે છે. આ બધી વિધિવ્યવસ્થા એવી છે કે જેનાથી વયોવૃદ્ધ વ્યક્તિ પોતાની અંતઃચેતનાને એ માર્ગ તરફ વિકસિત કરે છે, જેના પર ચાલવાથી મરણોત્તર યૌવનમાં અક્ષય સુખશાંતિ મેળવવી સરળ થઈ જાય છે.

**લોકશિક્ષણની જરૂરિયાત** - આ પ્રવૃત્તિ અપનાવવાથી સમાજની મોટી સેવા થાય છે. પ્રાચીનકાળમાં લોકનિર્માણની બધી પ્રવૃત્તિઓના સંચાલનની જવાબદારી સાધુ, બ્રાહ્મણ તથા વાનપ્રસ્થો પર જ હતી. તેઓ પોતાની બધી શક્તિઓનો ઉપયોગ પરમાર્થ ભાવનાથી પ્રેરિત થઈને લોકોને સન્માર્ગ તરફ વાળવામાં કરતા રહેતા હતા. પરિણામે ચારે બાજુ ધર્મ, કર્તવ્ય તથા સદાચારનું વાતાવરણ બની રહેતું હતું. વયોવૃદ્ધ, અનુભવી તથા પરમાર્થપરાયણ લોકસેવકોનો પ્રભાવ જનમાનસ પર સ્વાભાવિક રીતે ખૂબ ઊંડો પડે છે અને ટકી રહે છે. આવા લોકો જ્યારે નેતૃત્વ કરવા ધર્મતંત્રનો ઉચિત ઉપયોગ કરે છે ત્યારે આખા સમાજમાં સત્પ્રવૃત્તિઓ માટે ઉત્સાહ ઊભટી પડે છે. શિક્ષણ સ્વાસ્થ્ય, સદાચાર, ન્યાય, વિવેક, વૈભવ, શાસન, સુરક્ષા, વ્યવસ્થા

વગેરે બધાં ક્ષેત્રોમાં તે વયોવૃદ્ધ લોકો જ નેતૃત્વ કરતા હતા. આટલા બધા અનુભવી તથા ધર્મપરાયણ લોકોની મફત સેવા જે દેશને મળે, જે સમાજને મળે તે સંસારનો મુગટમણિ હોવો જ જોઈએ. પ્રાચીનકાળમાં આવી જ સ્થિતિ હતી. આજે વાનપ્રસ્થની પરંપરા નષ્ટ થઈ ગઈ છે. ઘરડા લોકોને લોભમોહનાં બંધનોમાં જ જકડાઈ રહેવાનું પ્રિય લાગ્યું તો પછી દેશનું પતન થાય જ અને તે થઈ પણ રહ્યું છે.

**આ પુણ્યપરંપરા પુનઃસજીવ થાય** - પ્રયત્ન એવો કરવામાં આવે કે સમાજમાં પહેલાંની જેમ એ પ્રથા પ્રચલિત થાય કે દરેક ઉંમર-લાયક વ્યક્તિ વાનપ્રસ્થ લઈને પારમાર્થિક જીવન જીવે અને સમાજ પાસેથી મળેલ વિવિધ સુખસુવિધાઓનું ઋણ વૃદ્ધાવસ્થામાં સમાજસેવાનું વ્રત લઈને ચૂકવે. પોતાનો પરલોક સુધારે, જીવન સુધારે અને સંસારને સુરમ્ય બનાવવામાં યોગદાન આપે.

**મૂળ પ્રયોજન સમજવામાં આવે** - વાનપ્રસ્થનું મૂળ પ્રયોજન પોતાની આત્મીયતા અને મમતાને નાના પરિવાર સુધી સીમિત ન રાખતાં વિશ્વમાનવ સુધી વિસ્તૃત અને વિકસિત કરવાની છે. આત્મોન્નતિ આને જ કહે છે. આત્મા તો સીડીના પગથિયાં ચઢે છે, પરંતુ એની ઉન્નતિ ધન, ભજન, પદ વગેરે દૃષ્ટિએ નથી થતી. જેટલા નાના વિસ્તારમાં પોતાપણાનો ભાવ સીમિત છે તે જો વધે, વિસ્તરે, અનેક પરિવાર પોતાના લાગે, અનેક વ્યક્તિઓ પોતાના કુટુંબીઓ જ લાગે તો સમજવું જોઈએ કે આત્માના દૃષ્ટિકોણ અને સદ્ભાવમાં વધારો થયો છે. આ પ્રગતિ જ આત્માને પરમાત્મા અને નર ને નારાયણ બનાવે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાના શરીર અને પરિવારને જ પોતાના માનશે તથા બીજાં શરીરો પ્રત્યે જુદાપણાનો ભાવ રાખશે ત્યાં સુધી તે બંધનોમાં બંધાયેલો જ કહેવાશે. સ્વાર્થપરાયણતાનું બંધન જેમ જેમ ઢીલું થતું જાય, પરમાર્થમાં સ્વાર્થ દેખાવા લાગે, અજ્ઞાણ્યા પોતાના જેવા લાગે અને પોતાનાં પ્રત્યે જે મમતા હતી તે વિસ્તૃત થઈને સર્વ સાધારણ માટે વ્યાપક થઈ જાય ત્યારે સમજવું કે આત્મા પોતાની લઘુતા છોડીને મહાન બનવા માટે અણુથી વિભુ અને આત્મામાંથી પરમાત્મા બનવા તરફ આગળ વધી

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૨૬

રહ્યો છે. ભજન કરવાનો ઉદ્દેશ્ય આવી સ્થિતિ મેળવવા માટે મનોવૈજ્ઞાનિક વ્યાયામ કરવાનો છે. આ લઘુતા જેમ જેમ મહાનતામાં, સ્વાર્થપરાયણતા “વસુધૈવ કુટુંબકમ્”ના સ્તરમાં વિકાસ પામે છે તેમ તેમ ઈશ્વર પોતાની નજીક આવતો જાય છે. જે દિવસે બધામાં પોતાના આત્માનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે ત્યારે કહેવાય છે કે શારીરિક સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો. એ જ રીતે જો પોતાપણનો ભાવ બીજા શરીરરૂપી અરીસામાં જોવા મળે તો સમજવું કે આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ ગયો. સ્વપ્નમાં કોઈ દેવતાની પ્રતિમા જોવા મળે અથવા જાગૃત અવસ્થામાં ધ્યાન તથા એકાગ્રતાથી કોઈ ઉપાસના પ્રતીક હાલતું ચાલતું દેખાય એ તો પોતાની કલ્પનાની સઘનતા અથવા ભાવનાની એકાગ્રતાનો એક નાનકડો ચમત્કાર છે. આવું ભાવદર્શન તો એ પ્રિયજનોનું પણ થતું રહે છે કે જેમના પ્રત્યે પોતાને વધારે આકર્ષણ હોય છે. આનું વધારે મૂલ્ય કે મહત્ત્વ નથી. આ પ્રકારનો અનુભવ જો કોઈને થાય તો એના પરથી એવી માન્યતા ન રાખવી કે એમને ભગવાનનાં દર્શન થઈ ગયાં અથવા ભગવાનની અનુકંપા મળી ગઈ. વાસ્તવિક આત્મસાક્ષાત્કાર તો પ્રાણી માત્રમાં ઈશ્વરની સત્તા સમાયેલી જોઈને એના પ્રત્યે સદ્વ્યવહાર કરવાની ભાવનાનો ઉદય થાય એને જ કહે છે. એ સ્થિતિએ પહોંચનારનું જ કલ્યાણ થાય છે.

**યોગાભ્યાસ અને તપશ્ચર્યા** વાનપ્રસ્થમાં આ આત્મવિસ્તારનો યોગાભ્યાસ કરવો પડે છે. આ બધું કહેવામાં તથા સાંભળવામાં તો સરળ છે, પરંતુ કરવામાં કઠિન છે. જ્યાં સુધી કોઈ માન્યતા વ્યવહારમાં ન ઊતરે ત્યાં સુધી માન્યતાનું કોઈ વાસ્તવિક મૂલ્ય હોતું નથી. સર્વવ્યાપી પરમેશ્વરની પ્રત્યક્ષ આરાધના તથા ઉપાસના સેવાધર્મ અપનાવ્યા વિના નથી થઈ શકતી. એટલે વાનપ્રસ્થમાં નર-નારાયણની સેવા માટે વિસ્તૃત કાર્યક્રમ બનાવવો પડે છે અને પોતાનો અધિકાંશ સમય, શ્રમ, ધન અને મનોયોગ આ પ્રયોજન માટે સમર્પિત કરવાં પડે છે. આ કાર્યપદ્ધતિ વિશુદ્ધરૂપે યોગસાધના તથા તપશ્ચર્યા છે. તડકામાં અથવા પાણીમાં ઊભા રહેવા કરતાં જનસેવાની સાધના વધારે

યોગ્ય છે, કારણ કે એનાથી બીજાઓને લાભ મળે છે અને પોતાને તાત્કાલિક સંતોષ મળે છે. તડકામાં ઊભા રહેવાથી એ બંનેમાંથી એક પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી કે ન તો કોઈને લાભ મળે છે અને ન તો પોતાના અંતઃકરણમાં કોઈ શ્રેષ્ઠ કાર્ય કર્યું હોય એવો સંતોષ અનુભવાય છે.

**ઈશ્વર ઉપાસના અને ભજન** - તે ભજન પણ કરે છે અને ભક્તિ પણ. સવાર-સાંજ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રભુનામનું સ્મરણ કરે છે. ગાયત્રી મંત્ર જપે છે, પ્રભુ સામે હૃદય ખોલી નાંખે છે. આધ્યાત્મિક દષ્ટિકોણ અને ગુણ, કર્મ તથા સ્વભાવમાં ઉત્કૃષ્ટતા વધારવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. સન્માર્ગ પર ચાલતાં આવનારી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવા માટે આત્મબળ અને સાહસની યાચના કરે છે. ભાવવિભોર થઈને કરેલી આવી પ્રાર્થના ભગવાનના અંતર સાથે અથડાય છે. આવા સારા ઉદ્દેશ્ય માટે, ન્યાય અને નીતિની મર્યાદાઓ સુરક્ષિત રાખવા માટેની પ્રાર્થના સાંભળી ભગવાન દ્રવિત થઈ જાય છે અને તે એ જ્ઞાની ભક્ત પર પોતાના પ્યાર તથા અનુગ્રહની અવિરત વર્ષા કરે છે.

આવા ઈશ્વરભક્ત વાનપ્રસ્થ માટે એ જરૂરી નથી કે આખો દિવસ માળા જ ફેરવ્યા કરે. મહાત્મા ગાંધીની જેમ એક કલાક પણ સાચા મનથી, ઈશ્વરના અંતરાત્માને સ્પર્શતી પ્રાર્થના કરતો રહે તો ચોવીસ કલાક આંખો બંધ કરીને ધ્યાન તથા ભજન કરવા કરતાં વધારે શ્રેયસ્કર છે. ધર્મયુદ્ધના મોરચે લડતા સૈનિકો જો પોતાની બંદુક ચલાવતાં ચલાવતાં બે-પાંચ મિનિટ પણ ભગવાનનું નામ લઈ લે તો એમની પૂરી સંધ્યા થઈ જાય છે. એ કથા પ્રસિદ્ધ છે કે એક દેવદૂત પાસે ભક્તોનું લીસ્ટ જોઈને કોઈ એક લોકસેવકે એમાં પોતાનું નામ છે કે નહીં એ જાણવાની જિજ્ઞાસા કરી. નામ નીકળ્યું નહિ એટલે દુઃખી થયો, પરંતુ બીજો દેવદૂત આવ્યો અને એની પાસેના નાનકડા લીસ્ટ વિશે લોકસેવકે પૂછ્યું, તો દેવદૂતે કહ્યું કે આમાં એ લોકોનાં નામ છે, જેમનું ભજન ઈશ્વર સ્વયં કરે છે અને એમાં સૌથી પ્રથમ નામ એ લોકસેવકનું હતું.

કથા ભલે અલંકારિક હોય, પરંતુ એમાં એક અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ વાસ્તવિકતા છતી કરી છે. એક મહાન સચ્ચાઈને જેવી છે તેવી ખોલીને

પ્રગટ કરી છે. અધ્યાત્મવાદનો સાર આ જ છે. ભજન શબ્દ ‘ભજ’ ધાતુમાંથી બન્યો છે, જેનો અર્થ સેવા થાય છે. ‘પૂજા-સેવા’ કરીએ છીએ એવું કહીએ પણ છીએ. પૂજા, સેવાની સાથે અભિન્ન રૂપે જોડાયેલી છે. જે વિધાનમાં સેવા સામેલ નથી તે ન તો પૂજા છે કે ન તો આરાધના. સેવારૂપી ગંગામાં સ્નાન કર્યા વિના કોઈનો પણ આત્મા પવિત્ર નથી થતો. જે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ મેળવવા ઈચ્છે છે એણે ઈશ્વરના પુત્રો પર અનુગ્રહ કરવો પડે છે. જે મનુષ્યરૂપી ખેતરમાં દયાનાં બીજ વાવે છે એને ઈશ્વરની છત્રછાયા મેળવવાનું પ્રતિફળ મળે છે. જનતા જનાર્દનની, નરનારાયણની, પુરુષ-પુરષોત્તમની ભક્તિ કરવા માટે સેવાધર્મને જીવનમાં ઓતપ્રોત કરવો પડે છે અને આ જ એ તપશ્ચર્યા છે, જેના આધારે વાનપ્રસ્થ ભગવાનનો વાસ્તવિક અનુગ્રહ મેળવી શકે છે.

પરસેવા અને પ્રેમનું અભિસિંચન વાનપ્રસ્થની ઉપાસના પદ્ધતિ એવી લોકસેવા સાથે જોડાયેલું છે. તે સવાર-સાંજ જરૂરી પૂજાપાઠ કરે છે. સાથેસાથે રાતદિવસ પોતાની ચારે બાજુ ફરતી ભગવાનની પ્રતિમાઓને પોતાના પરસેવા અને સ્નેહથી સિંચિત કરવાનું ધ્યાન પણ રાખે છે. આ ભાવનાથી પ્રેરિત થઈને તે પોતાની યોગ્યતા અને આજુબાજુની પરિસ્થિતિઓનો સમન્વય કરી એ પ્રમાણે કાર્યક્રમ બનાવે છે કે જેનાથી આજુબાજુના લોકોનું આંતરિક સ્તર ઊંચું આવે, વિવેક જાગે, સદ્પ્રવૃત્તિઓનો ઉદય થાય અને ગુણ, કર્મ તથા સ્વભાવમાં શુદ્ધિ થવાની શરૂઆત થાય. મનુષ્યના આંતરિક સ્તરને ઊંચે ઉઠાવવું એ જ એના પર અમૃતવર્ષા કરવા બરાબર છે. જો આત્માનો બુઝાયેલો પ્રકાશ ચમકી ઊઠે તો સમજવું જોઈએ કે એના માટે બધી વિભૂતિઓ મેળવવાનાં દ્વાર ખૂલી ગયાં. મનુષ્ય પોતાની કુપાત્રતાને કારણે જ અવનતિની ખીણમાં પડીને નર્ક ભોગવે છે. જ્યારે તેની પાત્રતા પ્રખર થાય છે ત્યારે તે ગઈ-ગુજરી પરિસ્થિતિઓનો નાશ કરે છે અને પોતાના માટે સ્વર્ગીય પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરે છે. મનુષ્ય પોતાના ભાગ્યનો નિર્માતા પોતે જ છે. જેણે પોતાની ગતિવિધિઓના નિર્માણની કળા શીખી લીધી એના ભાગ્યોદયમાં વાર લાગતી નથી. સઘળાં તત્ત્વોની વાસ્તવિકતા સમજીને

વાનપ્રસ્થનાં સેવાકાર્યોનો ક્રમ એવો બને છે કે જેનાથી આજુબાજુના લોકો સુવિચારો અને સદ્કર્મ અપનાવવાની પ્રેરણા મેળવે. મનુષ્યની આનાથી વધારે મોટી બીજી કોઈ સેવા નથી. અન્ન, વસ્ત્ર કે ધન આપવાથી કોઈની ક્ષણિક જરૂરિયાતો પૂરી થાય છે અને થોડા સમય બાદ ફરીથી તે અભાવ સામે આવે છે, પરંતુ જેમનું અંતઃકરણ, માનસિક સ્તર તથા ચરિત્ર ઊંચે ઉઠાવવામાં આવે છે તે ઝડપથી આગળ વધે છે, પોતાનો ઉદ્ધાર કરે છે અને બીજા અનેકો માટે દીવાદાંડીનું કામ કરે છે.

જે કાર્યપદ્ધતિ સાધુ-બ્રાહ્મણોની છે એને વાનપ્રસ્થી અપનાવે છે. જનજાગરણ, વિવેકની શુદ્ધિ, ચરિત્રનિર્માણ, સદ્ભાવમાં વધારો, કર્તવ્યપાલન, સહૃદયતા અને સેવાભાવનાનું ઉન્નયન જે કોઈ કાર્યો દ્વારા થાય એવાં જ આયોજન કરવાં તેના માટે યોગ્ય છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ધાર્મિક વાતાવરણમાં જ પોષણ પામે છે અને પરિપુષ્ટ થાય છે. એટલે એવાં ધાર્મિક કર્મકાંડ, વિધિવિધાન, આયોજનો, ઉત્સવો અને રચનાત્મક કાર્યોની પણ વ્યવસ્થા કરવી પડે છે, જેનાથી ધાર્મિક-શિક્ષણનું યોગ્ય વાતાવરણ પેદા થાય. સ્વાધ્યાય અને સત્સંગનાં, શિક્ષણ અને વિદ્યાનાં કોઈ ને કોઈ વિધિવિધાન એણે કરતા જ રહેવું પડે છે. જનસંપર્ક માટે સન્માન અને સંકોચ છોડીને તે ઘેરઘેર અલખ જગાવે છે. બધા લોકો પાસે જાય છે. કોઈ તેની ઉપેક્ષા કે ઉપહાસ કરે તો પણ તે વિચલિત નથી થતો, પરંતુ વેરાન જમીનમાં ખેતી કરનાર સાહસિક ખેડૂતની જેમ રાતદિવસ બમણા ઉત્સાહથી પોતાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખે છે.

**શતમુખી સાધનાક્રમ** - યુગનિર્માણ યોજનામાં શતસૂત્રી કાર્યક્રમોની સુવિસ્તૃત શૃંખલા આ જ ઉદ્દેશથી બનાવવામાં આવી છે. આજની પરિસ્થિતિઓમાં જે સર્વાંગી સુધાર તથા સેવાઓની જરૂરિયાત છે એને આ શતસૂત્રી યોજનામાં જોડવામાં આવ્યાં છે. સાધુ-બ્રાહ્મણો અને વાનપ્રસ્થીઓને આમાંથી જે પણ યોગ્ય લાગે તે શરૂ કરી શકે છે. કાર્યક્રમોનું બહારનું સ્વરૂપ ભલે ગમે તે હોય, પણ એમના મૂળમાં વ્યક્તિના અંતઃકરણનો વિકાસ જ રહેલો હોવો જોઈએ. ભૌતિક ઉન્નતિની યોજનામાં બીજા લોકો કામ કરે છે. તે આર્થિક અને રાજકારણ સાથે

એમને કે જેઓ પચાસના થઈ ગયા ]

૩૦

જોડાયેલા લોકોનું કામ છે. એમાં આપણે પડવું ન જોઈએ. ધાર્મિક લોકોનું સેવાક્ષેત્ર વિશુદ્ધરૂપે ભાવનાત્મક હોવું જોઈએ. આ કામ એટલું મોટું અને મહત્વપૂર્ણ છે કે એને જો ધર્મક્ષેત્રના લોકો પૂરું કરી શકે તો માનવજાતિની અનેક સમસ્યાઓમાંથી ૯૯ % નો ઉકેલ આવી શકે. ભૌતિક લાભ વધી જાય, પરંતુ જો આત્મિક સ્તર નીચું જ રહે તો મનુષ્યને કોઈ ફાયદો નહીં થાય. જો આત્મિક સ્તર ઊંચું આવે તો ભૌતિક સ્તર નીચું રહી જ ન શકે. જો રહે તો પણ એનાથી કોઈ નુકસાન નથી. એટલે જનમાનસમાં સદ્ભાવનાઓની, સત્પ્રવૃત્તિઓની ખેતી કરવી અને એને સુરભિત ઉદ્યાનના રૂપમાં જાળવી રાખવી એ જ સાધુપુરુષોનું કામ છે. ચતુર માળીની જેમ તેઓ ધાર્મિકતા, આધ્યાત્મિકતા અને સુસંસ્કારિતાના બાગને સુરમ્ય બનાવવા કર્મઠતાથી લાગ્યા રહે છે. આ સાધના અને તપશ્ચર્યામાં લાગેલ એનું પ્રત્યેક પ્રસ્વેદબિંદુ, પ્રત્યેક ભાવકણ એના સ્વયંના માટે જ નહીં, પરંતુ સમસ્ત સંસાર માટે વરદાન સાબિત થાય છે. એનાથી વિશ્વશાંતિની વાસ્તવિક સંભાવના પેદા થાય છે.

જેમનો પૂર્વાધ પૂરો થવા આવ્યો છે એમણે વિચાર કરવો જોઈએ કે શું બાકીનું જીવન પણ આ રીતે ગુજારવાનું છે કે જેવું આજે લોકો ગુજારે છે ? મનુષ્યજીવનનું મહત્વ અને એના અનુપમ સૌભાગ્યની કિંમત આપણે સમજવી જોઈએ અને આ અલભ્ય અવસરને આવી જ રીતે અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં વેડફી દેવો ન જોઈએ. જેના માટે આ મનુષ્યજીવન મળ્યું છે એ ઉદ્દેશ્યોની પૂર્તિ માટે કંઈક તો કરવું જ પડે. સમાજનું એ ઋણ ચૂકવવું જ જોઈએ, જેનો લાભ આપણે અને આપણા કુટુંબીઓ ઉઠાવી રહ્યા છીએ. પત્નીની એવી સ્થિતિ ન હોય તો તેનું કરજ પણ આપણે ચૂકવવું જોઈએ, કારણ કે તેણે આત્મસમર્પણ કરીને પોતાનો લય કરી દીધો છે. તેથી તેની જવાબદારી પણ આપણા ઉપર જ આવી ગઈ. માતાપિતા દેવું મૂકીને મરી જાય તો તે પણ છોકરાઓએ ચૂકવવું પડે છે. જો આપણાં માતાપિતા કોઈ અભિનવ આદર્શ પોતાની પાછળ ન મૂકી ગયાં હોય તો તે પણ આપણે રજૂ કરવો જોઈએ. વાનપ્રસ્થ વ્રત લઈને પોતાને અને પોતાના પરિવારને એક નૈતિક ઋણમાંથી મુક્ત



કરવા જોઈએ. સેવાધર્મ અપનાવ્યા વિના જીવન સાર્થક થતું નથી. એટલે વિચારશીલતા અને દીર્ઘદષ્ટિનો આશ્રય લઈને આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે જીવનનો ઉત્તરાર્ધ પારમાર્થિક કાર્યો માટે સમર્પિત કરવામાં આવે.

જન્મજન્માંતરની યાતનાઓ સહીને આપણે માનવજીવન મેળવ્યું છે. આ અમૂલ્ય જીવનનો સદુપયોગ કરીને પરમાત્મ સત્તાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ. આપણે જાણી લઈએ કે આપણે એ જ પરમાત્મ સત્તાના અંશ છીએ. આપણી એ મોટી મૂર્ખામી ગણાય કે આપણે આપણા એ સાચા સ્વરૂપને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવાના બદલે ફરીથી અસંખ્ય અધમ યોનિઓમાં ભટકવા માટે પાછા જઈએ છીએ. આને ગાંડપણ સિવાય બીજું શું કહી શકાય ? જે ધોરણોમાં પાસ થયા છીએ એમાં જ પાછા જવાનું વિચારીએ છીએ. ઉચ્ચપદ પરથી પતિત થઈ જવા કરતાં વધારે મોટી જીવનની અસફળતા બીજી કઈ હોઈ શકે ? પરંતુ જો આપણે પરમાત્માને મેળવવા માટે સમય હોવા છતાં પ્રયત્ન નહીં કરીએ તો આ અમૂલ્ય માનવજીવનની નિઃસારતા અને અસફળતાની આશંકા રહેશે જ. એટલે એ ઉચ્ચ સ્થિતિ મેળવવા આપણું પાવન કર્તવ્ય છે કે આપણે ઈશ્વરપ્રાપ્તિને બાકીના જીવનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ગણીને એ પ્રમાણે જીવન જીવીએ. યાદ રાખો કે જેમને જીવનના સદુપયોગની ચિંતા થાય છે, જેણે સત્યનું, ધર્મનું તથા પવિત્રતાનું અવલંબન લઈ લીધું છે અને પોતાની અંદર આત્મસંતોષ એને બહારથી સહયોગ અને સન્માનના તરંગો ઊઠતા દેખાશે અને તે પરમાનંદમાં ડૂબી જઈને માનવજીવનની સફળતાનો રસાસ્વાદ કરતો હશે. ઈશ્વરે આપણને આ કર્મક્ષેત્રમાં મુખ્યત્વે આ કારણે જ મોકલ્યા છે કે આપણે સત્કર્મ અને સાત્ત્વિક સાધના તથા ઉપાસના કરીને દૈવી માર્ગ પર આગળ વધીએ અને જીવનને ઉચ્ચતર બનાવીને આપણા મહાન લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરીએ. એટલે શ્રદ્ધા, લગન અને દૃઢ આત્મવિશ્વાસ સાથે પોતાના આ બાકીના જીવનને લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટે ખર્ચવાનું આયોજન કરો.



મુદ્રક યુગ નિર્માણ યોજના પ્રેસ, મથુરા.